

ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ
Д.07.05.278

Кол жазма укугунда
УДК:93/99+947.1 (575.2) (043.3)

КЫЛЫЧЕВ АКЫЛБЕК МУКАЕВИЧ

ШАРАФ АД-ДИН АЛИ ЙЕЗДИНИН “ЗАФАР-НАМЕ”
ЧЫГАРМАСЫНЫН XIY-XY КЫЛЫМДАРДАГЫ ТЕҢИР-ТОО
ЖАНА АГА ЧЕКТЕШ АЙМАКТАРДЫН ТАРЫХЫ БОЮНЧА
МААЛЫМАТТАРЫ

Адистиктери: 07.00.02 - Кыргызстан тарыхы
07.00.09 - тарыхнаама, булактаануу жана
гарыхый изилдөөнүн методдору

Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасына
талапкер диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Б И Ш К Е К - 2 0 0 5

Иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасында даярдалды.

Илимий кеңешчилери: тарых илимдеринин доктору, профессор Т.К.Чороев (Чоротегин)
тарых илимдеринин доктору, профессор Д.Ю.Юсупова.

Расмий сын-пикир ээлери: тарых илимдеринин доктору, профессор И.Б.Молдобаев;

тарых илимдеринин доктору, профессор Б.Е.Кумеков;

тарых илимдеринин доктору, профессор А.А.Акунов;

Жетектөөчү мекеме: Казакстан Республикасынын билим берүү жана илим министирлигинин Р.Б.Сулейменов атындагы Чыгыш таануу институту. Дареги: Алматы шаары, Курмангазы көчөсү № 29.

Диссертацияны коргоо Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын тарых институтунун алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасына талапкер диссертациялар корголуучу Д.07.05.278. Ведомстволор аралык диссертациялык кеңешинин 2005-ж. *«1» июль* саат 14.00 дө баштала турган жыйынында өтөт.

Дареги: 720021, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2005-ж. *«31» май* таркатылды.

Ведомстволор аралык диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, тарых илимдеринин доктору, профессор А.Дж.Жуманалиев

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Азыркы мезгил кыргыз элинин жана Кыргызстан аймагына коңшулаш жана чектеш жайланышкан түрк тилдүү элдеринин тарыхын изилдеп-иликтөөдө окумуштуу тарыхчыларыбыздын алдына болуп көрбөгөндөй жооптуу милдеттерди артууда. Мурунку учурда же башкача айтканда Совет доорунда жалпы чыгыш таануу жана түркология илими тоталитардык идеология талап кылган, өтө бир тар чөйрөдө гана алакалаш болуп келсе, азыркы кезде элибиздин тарыхын жана маданиятын үйрөнүү, ошондой эле жалпы Борбордук Азияны¹ мекендеген элдердин көчмөн жана отурукташкан цивилизацияларынын өз ара ширелишкен уникалдуу көрүнүштөрүн изилдеп-иликтөө маселеси тарых илиминде маанилүү алдынкы орундарга чыгууда.

Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы менен 2003-жылдын “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200-жылдыгы” деп жарыяланышы жана маараке өткөрүү сунушунун Бириккен улуттар уюмунда (БУУ) бир добуштан колдоого алынышы да мезгилибизге шайкеш келип, кыргыз элинин өткөн тарыхына тиешелүү маалыматтарды камтыган, чыгыш тилдеринде жазылган кол жазмалардын түп нускаларынын кыргыз тилине которулуп, илимий чөйрөгө киргизилиши учурдун эң бир актуалдуу маселелерине айланууда. Жаңы кырдаалда - өлкөбүздүн эгемендик доорунда чыгыш булактарынын түп нускаларын иликтеп-изилдөө айрыкча кытай, араб, фарсы, түрк тилдеринде жазылган кыргыздардын жана ага чектеш жайгашкан элдердин тарыхын чагылдыра турган булактарды изилдөөгө өзгөчө маани берилип, бул булактардын изилденип-жарыяланышына жана кыргыз тарыхнаамасына киргизилишине окумуштуу тарыхчыларыбыз жана коомчулук тарабынан чоң көңүл бурула баштады.

Кыргыз элинин келип чыгыш теги менен өзгөчө байланыштуу болгон Теңир-Тоо аймагы² XIV-XV кылымдарда олуттуу тарыхый окуялардын аренасына айланган. Моңгол-татар чапкынынан кийин түзүлгөн жаңы этносаясий кырдаал Теңир-Тоонун чордондук бөлүгүндө кыргыздарга башка түрк жана моңгол урууларынын жуурулушуусу менен коштолуп жүргөн, ал эми Теңир-Тоонун түштүк тарабында уйгурлардын, түндүк бөлүгүндө казактардын, батыш аймагында өзбек элдеринин келип чыгуусу үчүн өзөк болгон этностук жүрүш орун алган. Ушуга байланыштуу XIV-XV кылымдардагы Теңир-Тоо аймагынын тарыхынын ар кыл маселелерин

¹“Борбордук Азия” терминин биз ЮНЕСКОнун атайын изилдөө программаларында пайдаланылгандай кеңири мааниде (Моңголия, Тибет, Орто Азия, Казакстан, Афганистан, Пакистан мамлекеттери камтылган аймак үчүн) колдонуудабыз (Гафуров Б.Г., Мирошников Л.И. Изучение...-С.3). Советтик доордогу кай бир саясий чөйрөлөрдө бул термин менен тек гана советтик Орто Азия жана Казакстан Республикаларынын аймактары чектелип берилип келген. Мындай жаңылыштыктарга жол бербөө максатында “Ички Азия” термини менен Чыгыш Түркстан, Моңголия, Түндүк-Батыш Кытай аймактары белгиленүүдө. Мына ушул аймактар өткөн советтик таарыхнаамада “Борбордук Азия” аймагы катары кабыл алынган.

² Теңир-Тоо (Тянь-Шань) тоо системасы - чыгыштан Кытай Эл Республикасынын Синцзянь-Уйгур автоном районунун түндүк-чыгышынан башталып, түштүк-чыгыш Казакстанды, бүтүндөй Кыргызстанды жана батыштан Өзбекстандын түндүк-чыгыш өңүрүн камтыган ири аймак болуп эсептелет.

иликтее Борбордук жана Орто Азия элдеринин жалиы тарыхын чагылдырууда фарсы тилинде жазылган тарыхын булактардын изилдениши баалуу илимий натыйжаларды бермекчи. Бул доорду терең изилдөөгө албай турун, азыркы тарыхнаамабыздын чачкын мунезунун арылуу мумкун эмес.

Кыргызстандын XIУ-ХУ кылымдардагы тарыхы гарыхнаамада жеткиликтүү гурде изилденбей келет. Мунун негизги себептеринин бири илимиоздордун квичулулгунун тарыхый булактардын тун нускаларын иликтөөгө мумкунчулуктврунун жоктугу менен байланыштуу. Бул мезгилдин тарыхый окуялары жана жалиы тарыхый жараяны (процесси) фарсы, турк, кытай жана башка чыгыш тиддериндеги тарыхый булактарда жазылган. Мындан сырткары, тарыхый булактардын кол жазмаларынын дуйненун булун-бурчуна таран, чачыранды децгээлде сакталышы дагы бул булактарды комнлекстуу нзилдегну татаалдаштырууда. Каралып жаткан доор, жалныга маалым болгондой, Чагатай улусу, Хайду мамлекеги жана Моголстан тарыхы менен тыгыз байланышта. Бул мамлекеттердин тузулушу Орто Азия жана Казакстан элдеринин тарыхында маанилуу орунду ээлейт.

Маселенин илимий изилденуу децгээли. Изилдөөгө алынып жаткан Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасынын фарсы тилиндеги туп нускасы кыргыз окумуштууларынын ичинде азыркы учурга чейин диссергациялык децгээлде атайын изилдени, талдоого алынган эмес. Белгилей кетуучу жагдай, ез учурунда Орто Азия жана Казакстан элдеринин тарыхына тиешелуу болгон фарсы жана араб тилиндеги тарыхый булактардан узундулвр советтик жана орус окумуштуулары тарабынан которулун (сез 1973-жылы Москва шаарынын "Наука" басмасында жарык керген - "Материалы но истории киргизов и Киргизии" туурасында болун жатат), илимий чейреге киргизилиши чон жанылык болгон. Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" асарынын кыргыз элинин тарыхына тиешелуу болгон кыскача айрым жерлери мурдагы Ленинграддык (азыркы Санкт-Петербург) белгилуу окумуштуу-чыгышпоз О.Ф.Акимушкин тарабынан которулуп, жарыяланып, азыркы учурга чейин тарыхчылар арасында кенири колдонулуп, бугунку кунге дейре ез маанисин жоготпой келууде. вzbekстандык окумуштуу-чыгышпоз А.Насыров "Зафар-наме" чыгармасынан езбек элинин ошол доордогу тарыхына тиешелуу болгон маалыматтарын изилдөөгө алып, "Взбек ССРинин тарыхы (1950,1955, 1967-жж.)" - (История Узбекской ССР (1950, 1955, 1967-гг.) аттуу китебинин тиешелуу белумуне жарыялаган.

Жогоруда баяндалгандай - "Материалы по истории киргизов и Киргизии" жыйнагына киргизилген, XIУ-ХУ кылымдардан кабар бере турган фарсы тилиндеги булактар О.Ф. Акимушкин тарабынан орус тилине которулун, кыргыздардын тарыхына тиешелуу болгон айрым белуктеру тарых илимдеринин доктору, чыгышпоз 9.К.Караев тарабынан "Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголстан" аттуу 1995-жылы Бишкек калаасында жарык керген эмгегин жаратууда кенири пайдаланылган. Ошондой эле "Зафар-наме" чыгармасынын "Мукаддима" белугу кыргыздын керунуктуу окумуштуусу А.Мокеевдин - "Сообщения Мукаддима-ий Зафар-нама Шараф ад-Дина Али Йезди о взаимоотношениях киргизов с монголами в начале XIII в." аттуу макаласында изилдөөгө алынган. Мындан сырткары

изилдөөгө алынып жаткан аймактын тарыхынын бир катар орчун маселелери дуйнелук гарыхнаамада академик В.В.Бартольд жана тарыхчы-чыгышноз К.А.Пищулинанын³, каралып жаткан аймакка тиешелуу эмгектеринде, ошондой эле орус окумуштууларынын, мурдагы советтик илимиоздордун айрым макалаларында изилдөөгө алынып, жарыяланган. Илимий эмгегибизде изилдөөгө алынып жаткан аймактын жана доордун тарыхы боюнча твмвнку тарыхчы окумуштуулардын илимий эмгектери чон мааниге ээ болун саналат. Алар: С.А.Азимжанова - "К истории Ферганы второй половины XV в."⁴, М.Е.Массон - "Клад медных монет XV века из Оша"⁵, К.И. Петров "К истории движения киргизов на Тянь-Шань"⁶, Б.А.Ахмедов "К изучению политической истории Киргизской ССР в XV в."⁷, В.П.Юдин "О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии"⁸, О.Ф.Акимушкин "Редкий источник по истории Могулии" жана «Моголистан, моголы и киргизы»⁹, Ш.Б.Чимитдоржиев "Взаимоотношения Монголии и Средней Азии"¹⁰, "История Казахской ССР"¹¹, И.Я.Златкин "История Джунгарского ханства"¹². XIУ-ХУ кылымдардагы кыргыз тарыхынын айрым окуяларын тактай, салыштырын, изилдөөдө фарсы жана турк тилиндеги булактардан которулуп, жыйнак болуи тузулгвн "Материалы по истории Туркмении и туркмен"¹³, "Прошлое Казахстана в источниках и материалах" жана "Материалы по истории казахских ханств ХУ-ХУШ веков/Извлечение из персидских и тюркских сочинений"¹⁴ аттуу тарыхый адабияттар дагы чон мааниге ээ. Кыргызстандын XIУ-ХУ кылымдардагы тарыхын чыгыш авторлорунун маалыматтарынын негизинде изилдөөдө "Материалы по истории киргизов и Киргизии" жыйнагы женилдик берет¹⁵. Мындан сырткары "Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-ХУШ вв.) жыйнагы дагы илим учуй орчундуу мааниге ээ¹⁶.

³ Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIУ-начале XVI веков. А-Ата, 1977.

⁴ Азимжанова С.А. К истории Ферганы второй половины XV в.-Ташкент, 1957.

⁵ Массон М.Е. Клад медных монет XV века из Оша//Эпиграфика востока. 1960.К)13.-С. 110-124.

⁶ Петров К.И. К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношения с ойратами в XIII-XV вв.-Фрунзе.:Изд-во АН Кирг ССР, 1961. Анын эле. Очерки феодальных отношений у киргизов в XIII-XV вв.-Фрунзе.:Изд-во АН Кирг ССР, 1961.

⁷ Ахмедов Б.А. К изучению политической истории Киргизии в XV в.//АН Уз ССР.ОНУ.-Ташкент, 1961.№6.- С.29-41.

⁸ Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахскими и другими соседними народами// Известия АН Каз ССР.СОН. Вып.3.А-Ата,1965.

⁹ Акимушкин О.Ф. Моголистан, моголы и киргизы в первой половине XVI века (заметки по полит. истории региона)/ Письменные памятники и проблемы истории и культуры народов Востока.-М.,1975-Ч.1.-С.156-164.

¹⁰ Чимитдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в ХУН-ХУШ вв.-М.,1979.

" История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней.-А.Ата.: АН Каз ССР.1979.

¹² Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635-1758).-М.:Наука.1964.

¹³ Материалы по истории Туркмении и туркмен. Т.1. М.-Л., 1939.

¹⁴ Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. I. Алма-Ата, 1935; Материалы по истории казахских ханств XV-ХУШ веков (Извлечение из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата, 1969.

¹⁵ Материалы по истории киргизов и Киргизии. -М., 1973. Вып. I.(мындан тартып кыскартылып МИКК турунде берилет).

¹⁶ Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-ХУШ вв. - Ташкент, 1988.

XIV-XV кылымдардагы Орто Азия тарыхнаамасын изилдөөдө чет элдик тарыхчылар Б.Дорн, В. Розен¹⁷, Э. Браун¹⁸, Ч.А. Сторинин⁹ эмгектери илимий чон мааниге ээ.

Изилдевнун максаты. Илимий ишибиздин негизги максаты Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасынын фарсы тилиндеги туп нускасында баяндалган XIY-XV кылымдардагы Тенир-Тоо жана ага чектеш аймактардын тарыхы боюнча баалуу маалыматтарын терең изилдевнун негизинде анын кыргызчага которулуп, жарыяланбай келген жаңылыктарын иргеп-талдап ата-мекендик тарых илимине киргизуу болуп саналат.

Изилдевнун милдети. Диссертациянын милдетине твмвндвгу илимий маселелерди чагылдыруу кирет:

- Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасынын туп нускасында (фарсы тилинде) камтылган, Тенир-Тоо жана ага чектеш аймактарга тиешелуу болгон даректерди изилдөө;
- Шараф ад-Дин Али Йезди вмур сурген доор жана анын "Зафар-наме" чыгармасынын буткул дуйнвге тарап кеткен кол жазмаларынын тагдыры тууралуу маалымат беруу;
- Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасынын жазылыш жана жаралыш тарыхын изилдөө;
- Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" асарынын ажырагыс белугу болуп саналган "Мукаддимасынан" алынган маалыматтарды иликтөө;
- Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасында эскерилген Моголстан мамлекетинин айрым абройлуу өкүмдарларынын тарыхын ирети менен иргеп, алардын таржымалын аныктоо;
- Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасында кездешкен Тенир-Тоо аймагына тиешелуу болгон жер-суу аттарынын тарыхын иликтөө;
- Эмир Тимурдун Мавераннахр, Тенир-Тоо жана ага чектеш аймактар менен болгон мамилесин аныктоо жана аны Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасынан алынган даректердин негизинде иликтөө;
- Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасында аттары эскерилген этнонимдердин таржымалын аныктоо.

Изилдевнун хронологиялык алкагы. Диссертациялык иликтеенун хронологиялык алкагын XIV-XV кк. Тенир-Тоо жана ага чектеш аймактардын тарыхынын «Зафар-наме» асарында дурус баяндалган доору - XIY-XV кк. тузет.

Диссертациянын методологиялык негизин - Изилдевнун методологиялык негизин объективдуулук жана тарыхый тааныи билуу принциптери, системалуу салыштырмалуу иликтөө, булактаануучулук талдоо жургузуу ж.б. ыкмалар тузду.

Негизги тарыхый булактар. Диссертациябыздын взвгун Шараф Ад-Дин Али Йездинин 1419-1425-жылдардын аралыгында жазган жана биздин

кундерге чейин жеткен фарсы тилиндеги "Зафар-наме" чыгармасы жана кемекчу тарыхый булак жана кошумча адабият катары кызмат етеген чыгыш авторлорунун чыгармалары болуп саналат. "Зафар-наме" асары кыргыз тилине которгондо "Женнш-наама", "Женнш-баяны", "Жециш тууралуу дастан" деген тушунуктерду берет. Диссертациялык ишти аткарууда жана даярдоодо Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасынын Иран Ислам Республикасынын Улуттук Межилисинин (парламентинин) китенканасында № 44607 пнвентардык номери менен катталын, азыркы кунге чейин сакталууда турган фарсы тилиндеги туп нускасы (оригиналы) жана салыштырып иликтөө учун узбек Республикасынын Илимдер Академиясынын Абу Райхан Беруни атындагы Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондунда №4472 инвентардык номери менен катталын, сакталууда турган кол жазмалары колдонулду.

Изилдевнун илимий жаңылыгы. Кыргызстандын эгемендик доордогу тарыхнаамасында алгач ирет диссертант тарабынан Иран Ислам Республикасынын Улуттук Межилисинин (парламент) Тегеран шаарындагы китенканасында сакталып, №44607 регистрациялык номери менен катталууда турган Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасынын фарсы тилиндеги туп нускасындагы кол жазмасы атайын диссертациялык денгээлде иликтөөгө алынды. Чыгармада камтылган Кыргызстан жана ага коншулаш жайланышкан аймактардын тарыхына тиешелуу болгон маалыматтары иргелин алынуу менен кыргыз тилине которулуп, аларга булактаануучулук талдоо жургузулуп, мурда будвмук берилген айрым маалыматтарга тактоо жана толуктоолор киргизилди.

Практикалык мааниси. Шараф ад-Дин Али Йездинин калтырган кввнврбвс тарыхый эмгегинин кол жазмасында камтылган маалыматтарын иликтөө Кыргызстандын жана ага чектеш жайгашкан аймактардын тарыхын жалпылаштырып окуп-уйрвнуудв чон мааниге ээ. Диссертациянын материалдары жалпы эле Борбордук Азиянын (анын ичинде Кыргызстандын) тарыхы боюнча жалпылама эмгектерди жаратууда, университеттерде билим алган тарыхчы-чыгышпоз, тилчи-филолог студенттерге арналган окуу китептерин, окуу куралдарын, атайын курстарды даярдоодо жана атайын орто окуу жайлары менен орто мектептерде орто кылымдардагы Тенир-Тоо тарыхын окутууда чон мааниге ээ болуп, аймактык тарыхты тереңдетин изилдөөгө кемек берет.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. XIY-XV кылымдардагы Тецир-Тоо жана ага чектеш аймактардын тарыхын чыгыш авторлорунун чыгармаларынын негизинде комплекстуу турде изилдөөгө алуу жана ал чыгармалардын маалыматтарын илимге киргизуу учурдагы тарых илими талан кылган орчундуу маселелерден болуп саналат. Тимурий тарыхчысы Шараф ад-Дин Али Йездинин «Зафар-наме» чыгармасынын туп нускасынан алынган маалыматтарына булактаануучулук талдоо жургузуу аймактагы болуп еткен тарыхый абалды тагыраак жана кецири чагылдырууга мумкундук тузет. Ошондой эле бул доордо кыргыз элинин калыптанып эл болуи тузулушунв байланыштуу болгон татаал жараян (процесс) жургвн. Мына ушул сыяктуу маселелерди чечмелевде «Зафар-наме» чыгармасынын маалыматтары чоц мааниге ээ.

¹⁷ Козеп. СоИесбозз заепбСецие®. 51. Peter5byg8., 1886.

¹⁸ Врожле. А ЫИегару Ы51огу оГ Per51а. ТЬе ТаПег Йогшшоп (1265-1502). V. III. СатЬН(15е., 1951.

" Стори Ч.А. Персидская литература. Библио1-рафический обзор. Перевел с английского, переработал и выполнил Ю.Э. Брегель. - М., 1972.

2. «Зафар-наме» чыгармасында XIV-XV кылымдардагы Мавереннахр менен Моголстан анын ичинде Теңир-Тоо аймагынын саясий, этнографиялык жана маданий тарыхына байланыштуу маалыматтар кеңири чагылдырылган.
3. Негизги тарыхый булагыбызда (Зафар-намеде) ысымдары эскерилген, каралып жаткан аймактагы саясий таасири күчтүү инсандардын тарыхынын системалаштырылып изилдениши жана ал инсандардын таржымалынын башка илимий адабияттардын көмөгү аркылуу баяндалышы илим үчүн маанилүү жыйынтыктарды берет.
4. «Зафар-наме» чыгармасынын Кыргызстандын жана ага чектеш аймактардын тарыхына тиешелүү болгон топонимдер менен этнонимдер тууралуу маалыматтарынын иргелип илимий талдоого алынышы тарыхыбыз үчүн өзгөчө мааниге ээ.

Диссертациянын мазмунунун апробациясы. Диссертациянын негизги мазмуну мезгилдүү басма сөз беттеринде жана илимий китеп-журналдарда диссертанттын кыргыз, орус ж.б тилдерде жарык көргөн макалаларында кеңири чагылдырылды. Анын ичинде 2 монография жана 33 илимий макала бар. Диссертант Түркияда, Иранда жана Орусияда өткөрүлгөн бир катар эл аралык илимий симпозиумдарда жана конференцияларда, ошондой эле республикабызда өткөн бир катар илимий жыйындарда диссертацияда чагылдырылган маселелер боюнча баяндамалар менен чыгып сүйлөгөн. Бул маселелердин тегерегинде Кыргыз мамлекеттик Улуттук Университетинин Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасында атайын курстар боюнча дарстарын окуган.

Диссертациянын структурасы: Диссертация кириш сөздөн, төрт баптан, корутундудан, тиркемелерден жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө - диссертацияда көтөрүлгөн негизги маселелердин олуттуулугу, алардын илимий изилденүү деңгээли, негизги тарыхый булактар, алардын изилдениши, теманын изилденишинин тарыхнаамасы, диссертациянын максаты, милдеттери, анын жаңычылдыгы, апробацияланышы сыяктуу маселелер ачылып берилди.

«Шараф ад-Дин Али Йезди жана анын чыгармачылыгы» аттуу алгачкы главанын Шараф ад-Дин Али Йездинин өмүрү жана анын «Зафар-наме» чыгармасы - деп аталган биринчи бөлүмүндө, орто кылымдарда жашап өткөн тимурий тарыхчысы Шараф ад-Дин Али Йездинин жарык дүйнөгө келиши, жашап өткөн доору, башынан өткөргөн окуялары тууралуу маалыматтар ачылып берилди.

Борбордук Азиялык чагатай жазма классикалык адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири, улуу акын, ойчул жана мамлекеттик ишмер Мир Алишер Навои (1441-1501-ж.ж.) Шараф ад-Дин Али Йездинин Тимурийлер мамлекетинин негиздөөчүсү, барлас уруусунан чыккан Аксак Темирдин саясий ишмердигине арнап, Орто Азия жана ага чектеш аймактардын

тарыхын камтыган эмгегин жараткандыгын жогору баалап, "Зафар-наме" асарына дүйнө эли тан берди²⁰ деп жазган.

Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасы Борбордук Азия жана ага чектеш аймактарды мекендеген элдердин жана Тимурдун доорун так баяндаган сейрек кездешүүчү тарыхый булак катары тээ илгертеден бери эле тарыхчы-чыгышпоздордун көңүлүн өзүнө буруп келген. Азыркы кезде да тарыхый жазма булактардын ичиндеги, берилген маалыматтарынын тактыгы менен жана Тимурдун бийлик кылган доорунан толук кабар бере турган баалуу тарыхый булак катары көрүнүктүү жана чоң мааниге ээ болгон чыгарма болуп саналат²¹.

XV-XVI кылымдарда "Зафар-наме" асары баатырдык баян катары ыр түрүндө орток түрк (чагатай) тилине акын Лутфи (897/1492-жылы Гератта каза болгон) тарабынан которулган. Ал эми тажик (фарсы) тилине белгилүү акын Абд ар-Рахман Жаминин жээни Хатифи (927/1521-жылы көз жумган) тарабынан эки ирет которулган.

XVI кылымдын башында Шейбанийлердин урпактарынан болгон Кучкунжи-хандын буйругу менен "Зафар-наме" чагатай тилине Мухаммад Али ибн Дервиш Али Бухари тарабынан дагы которулган. Мындан сырткары "Зафар-наме" чыгармасын түрк тилине Хафиз Мухаммад ибн Ахмад ал-Ажами которгондугу жөнүндө маалымат тарыхый булактарда кездешет²².

Тимур тарыхчысы Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасынын баалуу жана өзгөчө маанилүү тарыхый булак экендиги тууралуу маалыматты 1899-жылы Түркстандык археологияны сүйүүчүлөрдүн коомунун мүчөсү Г.Маллицкий тарабынан берилип, "Зафар-наменин" кол жазмасынын көчүрмөлөрүнүн бири Ташкент шаарынын казысы Мухйи ад-Дин кожого таандык экендиги баяндалган²³. Мындан көп убакыт өтпөй эле 1902-жылы "Зафар-наме" чыгармасынын кол жазмасы академик В.В.Бартольд тарабынан Түркстанга болгон илимий иш сапарынын учурунда иликтөөгө алынган. Ал 1904-жылы "Түркстанга жасаган илимий иш сапарынын жыйынтыгынын баянында" Мухйи ад-Дин кожого таандык кол жазманын көчүрмөсү тууралуу маалымат берген²⁴.

"Зафар-наменин" кол жазмаларынын тизмелери боюнча кеңири маалымат Өзбекстан илимдер Академиясынын илимий кызматкери А.Насыровдун өзбек тилинде жазылган эмгегинде да баяндалган. Андан аталган чыгарманын түп нуска кол жазмасы Кудаяр хандын (1261/1845-1282/1866) китепканасында сакталгандыгы тууралуу маалымат ала алабыз.

²⁰ Алишер Навои. Маджалис ан-нафаис, критический текст, подготовленный С.Ганиевой.-Ташкент, 1961.-С.34-35.

²¹ Муминов И. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников.-Ташкент, 1968.-С.7.

²² "Зафар-наме" Сборник восточных рукописей. Т.1.-Ташкент, 1952, Изд-во АН УзССР.-С.23.

²³ Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии...-С.71.

²⁴ Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан. Записки восточного отделения Императорского Русского археологического общества, Т.ХУ, вып. II-III, 19-04, -С.261.

Мындан сырткары 1897-жылы кол жазма Мухий ад-Диндин колунда сакталгандыгы жана чыгарманын Франция мамлекетинин ордо калаасы Париж шаарында өткөн кол жазмалар көргөзмөсүнө жиберилип, кайрадан ээсине кайтарылып берилгендиги баяндалган. 1902-жылы Мухий ад-Дин каза болгондон кийин "Зафар-наме" асарынын кол жазмасынын тагдыры окумуштуу тарыхчылар үчүн бир кыйла мезгилге чейин белгисиз болуп калган. Кол жазма тууралуу кийинки маалымат 1939-жылы гана Мухий ад-Диндин урпагы Ташкент шаарындагы мамлекеттик китепканалардын бирине аталган чыгарманы саткандыгы тууралуу кабар тарагандан соң гана белгилүү болгон²⁵.

Азыркы күндө бизге Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-намесинин" сакталууда турган бир нече кол жазмалары маалым. Кол жазмалардын эки тизмеси тууралуу Тегеран басмасынын автору Мухаммад Аббасинин берген маалыматына караганда, ага таандык болгон биринчи кол жазманын көчүрүлгөн мезгили белгисиз, экинчиси - Иран Ислам Республикасынын (ИИР) борбору Тегеран шаарындагы Улуттук Межилистин китепканасында азыркы күнгө чейин жакшы абалда сакталып турган №36782 регистрациялык номери менен катталган кол жазма. Бул кол жазманын көчүрүлгөн убагы 840/1436-1437-жылдарга тандык. Үчүнчүсү - Ирандын Улуттук Межилисинин китепканасында сакталууда турган №36773 регистрациялык номери менен катталган кол жазма. Бул кол жазманын катталган убагы 1037/1627-1628-жылдарды көрсөтөт. Кол жазманын дагы бир көчүрмөсү ИИРнын Тегеран шаарындагы Улуттук Межилистин китепканасында №44607 регистрациялык номери менен сакталууда турат (бул кол жазманын фотокопиясы биздин колубузда бар - А.К.). Бул кол жазманын дагы бир көчүрмөсү Түркиянын Стамбул шаарындагы китепканалардын биринде сакталууда.

Жогоруда аталган кол жазмалардан сырткары чыгарманын көчүрмөсүнүн дагы бир нускасы Өзбек Республикасынын илимдер академиясынын чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондунда №4472 инвентардык номери менен катталып, сакталууда. Бул кол жазманын башка кол жазмаларга караганда баалуулугу болуп, анын "мукаддимасынын" бар экендигинде.

Өзгөчө белгилей кете турган нерсе - Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасынын Өзбек Республикасынын илимдер академиясынын чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондунда №4472 регистрациялык номери менен катталган кол жазмасына тактоо жана толуктоо киргизүү үчүн кол жазманын Тегеран шаарындагы Улуттук межилистин китепканасындагы кол жазмаларынын нускалары пайдаланылды.

Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасы орто кылымдардагы кыргыз тарыхы боюнча тарыхый, этнографиялык, географиялык маанилүү маалыматтарга бай асар болуп саналат. Теңир-Тоо аймагы бул чыгармада негизинен автор тарабынан "Жете" (каракчылар)

²⁵"Зафар-наме" Өзбек Республикасынын ИАсынын Чыгыш таануу инст-н кол жазмалар жыйнагы. VIII Т."ФАН" басмасы, -Ташкент, 1967, 27-31 -66.А.Насыровдун жазмасы.

аймагы катары жек көрүү жана кемсинтүү сезими менен баяндалган²⁶. Шараф ад-Дин Али Йездинин бул чыгармасында Тимур өз аскерлери менен Сайрам жана Йаңгы шаарлары аркылуу душманын талкалап, жеңиш менен өткөндүгү жөнүндөгү маалыматтар кездешет²⁷. Ошондой эле бул тарыхый чыгармада Кыргызстандын аймагына тиешелүү болгон Атбашы, Арпа-Йазы, Кочкор, Өзгөн жерлеринде Тимур жана анын аскерлеринин болгондугу тууралуу маалыматтар кеңири учурайт.

Шараф ад-Дин Али Йезди өз чыгармасында "кыргыз" деген этностук аталышты же болбосо "Кыргызстан" деген терминди эскербейт жана колдонбойт. Ал асарында Моголстан мамлекети жана аны мекендеген "могол" уруулары туралуу гана сөз кылат. Бардык тарыхчы-илимпоздорго жакшы маалым болгондой эле, XIV-XV кылымдардагы чыгыш авторлору "могол" деген ат менен жалпы эле Моголстан аймагын (Жети-Суу, Теңир-Тоо, Чыгыш Түркстан) байырлаган урууларды, алардын ичинде сөзсүз түрдө кыргыздар жана кыргыздардын эл болуп калыптанышына өз таасирин тийгизип, курамына кирген коңшу элдер туурасында жазышкан. Анткени, ошол учурдагы Теңир-Тоо аймагы бүтүндөй түрдө Моголстан мамлекетинин курамында болгон.

Шараф ад-Дин Али Йезди өз чыгармасын жазууда Тимурдун аскерлеринин бул аймактарга болгон жортуулдарынын багыты Кыргызстан аймагы аркылуу Чыгыш Түркстанга өткөнү, Камар ад-Диндин изин кубалап Иртышка чейин барган жерлери так берилген. Айрым жерлердин аталыштары бүгүнкүгө чейин өзгөртүлбөй сакталып калган.

"Зафар-наме" чыгармасынын жаралышы - деп аталган экинчи бөлүмдө, тимурий тарыхчысы Шараф ад-Дин Али Йездинин тарыхый чыгармасынын жаралышына жана чыгарманын кол жазмаларынын улам көчүрүлүп жазылып, муундан-муунга өтүп сакталышына арналган маалыматтар иргеп талдоого алынды.

Шараф ад-Дин Али Йездинин Тимур бийлиги жүргөн доорду чагылдырган "Зафар-наме" чыгармасы Орто Азия тарыхнаамасындагы көөнөрбөс тарыхый мурастардын бири болуп саналат. Автор Тимур жөнүндөгү өз чыгармасын жаратууда топтолгон материалдарга кылдаттык менен мамиле кылган. "Зафар-наме" асары Шараф ад-Дин Али Йездинин замандаштары тарабынан жогору баага татып, фарсы тилдүү башка авторлордун чыгармаларынын кол жазмаларында да өз изин калтырган²⁸. Бул чыгарманы баштапкы булак катары ошол заманда жашаган тарыхчы жазуучулар кеңири пайдаланышкан. Мисалы: илимий чөйрөдө Мирхонд деген ысым менен белгилүү болгон Мухаммед ибн Махмуд (туулган жылы белгисиз - 1498-жылы өлгөн) "Раузат ас-сафа" - "Тазалыктын багы" аттуу чыгармасын жаратууда кеңири пайдаланган. Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар-наме" чыгармасы бир кыйла мезгилдерге чейин тарыхый чыгарма

²⁶Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан...-С.24;Урстанбеков Б.У.,Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк...47-6.

²⁷Ианги-Йаңгы Талас (Тараз) шаарынын орто кылымдын кечирээк мезгилдериндеги булактарда кездешкен аталышы. МИКК, -М.1973.-С.130

²⁸Абд ар-Раззак Самарканди. Матла'-и са'дайн ва мажма ал бахрайин.-Ташкент, 1969.-С.866.

жазуучулар үчүн үлгү болуп, кала берген²⁹. Эгерде Тимурдун тарыхнаамасын толук бойдон зор ынтаа коюп изилдеп чыксак, Тимур тарабынан уюштурулуп, жүргүзүлгөн жортуулдарына өзү менен бирге “дабиран-и хас”- катчыларын (фарсы тилинде “дабир” - катчы деген түшүнүктү берет, тагыраак айтканда жортуулдарды кагаз бетине түшүрө турган Тимурдун өзүмдүк катчылары - А.К.) жана “фадилан-и асп” - илимпоздорун (учурдун билимдүү адамдары негизинен уйгур жана перс илимпоздору - А.К) ар дайым ала жүргөн да, аларга болуп өткөн окуяга илимий мүнөз берип, талкуудан өткөрүп, катчылары менен бирдикте кагаз бетине түшүрүүлөрүн тапшырган. Тимурдун илимпоздорунун бири, өз мезгилиндеги илимпоздор арасында жогорку илимий даража деп эсептелген “Насир ал-хакк ва шарият ва дин” титулунун ээси Омар деген ысымдагы адам Тимурду Хиндостанга (Индияга) болгон жортуулунда коштоп барып, Тимурдун буйругу менен “Китаби-и рузнаме-и газават-и Хиндустан” - “Индостанга болгон жортуулдан күндөлүк” деп аталган чыгармасын жараткан³⁰. Жогорудагыдай эле “Индостанга болгон жортуулдан күндөлүк” аттуу чыгарманы тимурийлер сарайында кызмат өтөгөн Гияс ад-Дин аттуу илимпоз дагы жараткан.

Шараф ад-Дин Али Йезди өз чыгармасын жаратууда Низам ад-Дин Шаминин “Зафар-наме” асарын толугу менен пайдаланып, анын чыгарма жазуу ыкмасын бузбай улантып, жогоруда аталган чыгарманы бир катар даректүү далилдер менен толуктап, Шаминин баштаган ишин андан ары уланткан. Сыягы Шараф ад-Дин Али Йезди алгачкы жазылган “Зафар-намени” көркөмдөп, адабий тилде тарыхый фактыларды келтирип, чыгармага кирбей калган жаңы маалыматтарды кошумчалап, көптөгөн толуктоолор менен кайрадан иштеп чыкса керек. Муну Тимурий авторлорунун жараткан чыгармаларынын (сөз Низам ад-Дин Шами менен Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-намелери” тууралуу жүрүп жатат) айрым тексттерин салыштырып көрсөк белгилүү болчудай. Тексттерди салыштырууда Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” асарында Низам ад-Дин Шаминин чыгармасындагы баяндарга салыштырмалуу маалыматтар жана тигил же бул окуянын жүрүшүнө далилдүү даректердин көбүрөөк берилгендигин байкоого болот. Аталган чыгармалардын экөө тең Тимурдун тарыхын баяндаган асарлар экендигинде талаш жок. Сөз ушул эки чыгарманын негизи бир экендигинде жатат. Башкача айтканда алгачкы автор жараткан чыгарманы кийинки автор бир катар даректүү маалыматтар менен толуктап, башкача түс берген деген жыйынтыкка келмекчибиз. Анткени, ошол учурда Шараф ад-Дин Али Йездинин колунда Тимур сарайында кызмат өтөгөн уйгур катчы-жазмачтар тарабынан түрк тилинде ыр кылып жазган, “Тарих-и Хани” (“Хандар тарыхы” - А.К.) деп аталган тарыхый хроника болгон жана ал “Зафар-наме” чыгармасын жаратууда пайдаланылган³¹. Тилекке каршы, тарыхнаамада чыгыш авторлору тарабынан үзгүлтүксүз эскерилип келген бул чыгарма биздин күндөргө чейин келип жеткен эмес.

Шараф ад-Дин Али Йезди тарабынан жаралган “Зафар-наме” аттуу чыгарманы Тимур бийлик кылган доорду баяндай турган тарыхый асарлардын ичинен Низам ад-Дин Шаминин “Зафар-наме” чыгармасынан кийинки экинчи варианты катары кароого болот.

Ошентип, жогоруда айтылган маалыматтарга таянуу менен Шараф ад-Дин Али Йезди өзүнүн “Зафар-наме” чыгармасын негизинен 1424-1425-жылдары жазып бүткөн деп тыянак чыгарсак жаңылышпайбыз. Шараф ад-Дин Али Йездинин бул чыгармасы Низам ад-Дин Шаминин “Зафар-наме” асарынан негизинен төмөндөгү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат:

- Шараф ад-Дин Али Йезди өзүнүн “Зафар-намесин” жазууда Низам ад-Дин Шаминин “Зафар-наме” аттуу чыгармасын негиз кылып алуу менен өз асарынын аталышын эч өзгөртпөй ошол бойдон калтырган;
- Шараф ад-Дин Али Йезди өз чыгармасын жаратууда Низам ад-Дин Шаминин “Зафар-наме” асарын негизги тарыхый булак катары пайдаланып, чыгарманын түзүлүшүн жана багытын өзгөртпөстөн ошол калыбында сактаган;
- Шараф ад-Дин Али Йезди Тимурдун жортуулдары тууралуу жазылган баяндарды жана маалыматтарды Низам ад-Дин Шамиге караганда толугураак пайдаланган;
- Шараф ад-Дин Али Йезди Тимур жасаган баардык жортуулдарда аны коштоп жүргөн уйгур жана фарсы катчы-жазмачтарынын баяндарын толугу менен пайдаланган;
- Шараф ад-Дин Али Йезди эмгегин жаратууда ыр түрүндө жазылган “Тарих-и хани” түрк баяндамасын колдонгон.
- Шараф ад-Дин Али Йезди Тимурдун жортуулдарына тикеден-тике катышкан адамдардын жана анын замандаштарынын ооз эки баяндарын тарыхый булак катары иргеп алып пайдалануу менен бул чыгарманын сапатын жана тарыхый булак катары баалуулугун арттырган.

“Зафар-наме” чыгармасынын «Мукаддимасы» жана айрым фарсы булактарындагы кыргыздар тууралуу маалыматтар – аттуу үчүнчү бөлүмүндө Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” чыгармасынын ажырагыс бөлүгү болуп эсептелген “Мукаддимасы” (киришүү бөлүмүнүн) изилдөөгө алынып, аталган чыгарманын кыргыз таануу илиминдеги ордун аныктоо аракеттери көрүлдү. Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” эмгегинин “Мукаддимасынан» моңголдордун XIII кылымда кыргыздар байырлаган аймакка болгон жортуулдары жана жалпы эле моңголдор менен Теңир-Тоо аймагында жашаган элдердин мамилелери тууралуу илим үчүн маанилүү маалыматтарды ала алабыз. Шараф ад-Дин Али Йезди өзүнүн “Зафар-наме” чыгармасын жаратууда, асардын “Мукаддимасын” (кириш бөлүмүн) алгы сөз катары жаратып, бул бөлүктү да тарыхыбызга тиешелүү болгон кызыктуу даректер менен жабдыган. Ошондо чыгарма толугу менен “Мукаддима-йи Зафар-наме” (Жеңиш-наамага кириш сөз - А.К.) деп аталып, маанилүү тарыхый булакка айланган. Шараф ад-Дин Али Йезди

²⁹Ошондо эле.

³⁰Якубовский А.Ю.Тимур//Вопросы истории.-М.,1946.-№8-9.- С.42-74.

³¹Якубовский А. Ю.Тимур. -М.,1992.- С.7-8.

“Мукаддиманы” 1419-жылы жазып, негизги чыгармасы болгон “Зафар-намени” толугу менен 1424-1425-жылдары аяктаган³².

Окумуштуу тарыхчы адистердин пикирине караганда “Мукаддима” монгол жана түрк урууларынын санжырасы боюнча жана Чыңгыс-хан менен анын урпактарынын таржымалын баяндоочу бир катар даректүү маалыматтардын негизинде жаралган өтө баалуу тарыхый булак болуп эсептелет³³.

Азыркы учурдагы ата-мекендик тарыхыбыз үчүн “Мукаддимда” баяндалган Теңир-Тоого тиешелүү болгон маалыматтар өзгөчө маанилүү орунду ээлейт. “Мукаддимдагы” берилген маалыматтар Рашид ад-Диндин берген даректеринен бир кыйла айырмаланып, айрым жерлери “Жамы ат-таварих чыгармасын” толуктап турат. “Мукаддимда” Чыңгыс-хан тууралуу уйгур жазмач катчылары тарабынан жазылган баалуу маалыматтар кездешет³⁴.

“Мукаддимдагы” маалыматтарга караганда кыргыздар алгач ирет Чыңгыс-хандын аскердик жортуулдарына кошулууну каалашкан эмес жана мезгил-мезгили менен козголоң уюштура коюп турушкан. Ушуга байланыштуу Улуу каан (Чыңгыс-хан) кыргыздардын көтөрүлүшүн басуу үчүн башында уулу Жучи турган көп сандагы аскерлерин жөнөткөн. Жучи козголоңчу кыргыздарды басуу үчүн аттанып, Кыргыз дарыясын кечип өтүп, кыргыздардын ээлигин токой арасынан таап, алардын көпчүлүк бөлүгүн аёосуз кырып, кыргыздардын башкаруучусу болгон Урус-иналды туткундап, өзүнө баш ийдирген. Мына ушундан кийин Жучи артына кайтып, Чыңгыс-хандын кошунуна келип кошулган³⁵.

“Мукаддима-йи Зафар-наме” асарында берилген маалыматтарда кыргыздар токойлуу жайды байырлаганы тууралуу даректер кездешет. Бул маалымат Мырза Мухаммад Хайдардын фарсы тилинде жазылып, эки бөлүмдөн (дафтардан) турган “Тарих-и Рашиди” асарында Моголстандык (Теңир-Тоолук - А.К.) кыргыздарды “Моголстан токойлорунун арыстандары” деп аташы чындыгында эле зор кызыгууну туудурат³⁶. Жалпыга маалым болгондой Иртыш аймагы кийинчерээк Моголстан мамлекетинин курамына кирген³⁷.

Жыйынтыктасак Шараф ад-Дин Али Йездинин “Мукаддима-йи Зафар-наме” чыгармасындагы жана башка жогоруда салыштыруу иретинде берилген булактардагы даректерге караганда, монголдор кыргыздарды багындыргандан кийин, кыргыз хандыктарынын саясий статусу эле эмес, кыргыздардын коомдук мамлекеттик-башкаруу тутуму (системасы) дагы монголдордун

³² Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения / вып.3. Исторические сочинения. -М., 1975. С.252.

³³ Blochet E. Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale. T.IV. Paris, 1934, p.259-260.

³⁴ Blochet E. Catalogue...p.259-260.

³⁵ Бул тууралуу маалыматтарды караңыз Ч.А.Стори. Персидская литература.М.1972.Т.II.С.777-779.

³⁶ “Мукаддима-йи Зафар-наме”. Рукопись Института востоковедения АН Рuz.-Ташкент.-С.393.Л.47а.

³⁷ Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы // кыскача энциклопедиялык сөздүк. Фрунзе.1990.125-б.

³⁷ Моисеев А.М. Сообщения “Мукаддима-йи Зафар-нама” Шараф ад-Дина Йезди о взаимоотношениях киргизов с монголами в начале XIII в. // Известия АН РК // Общественные науки. Бишкек 1991.- С.58.

мамлекетинин аскердик-саясий кызыкчылыгына ылайык келгендей болуп, түп тамырынан бери өзгөртүлүп түзүлгөн. Улуу каандын мамлекетинин кыргыздардын мындан ары монголдорго кыңк этпей баш ийишине көргөн иш-чарасынан кийин, ал аймакты байырлаган кыргыз урууларынын бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып биригүү жараяны (процесси) кечендеп, ал эми Боржун-Током аймагын мекендеген кыргыз уруулары сан жагынан үстөмдүк кылган монгол урууларына аралашып-жуурулушуп сиңип кеткен. Бирок, ушул сыяктуу оор жана татаал мезгилдерди башынан далай өткөргөн кыргыздар учурдун кыйындыгына карабастан өзүнүн кыргыз атын жоготпой, каада-салтын, үрп-адатын сактап, байыркы уруулардын бири болуу менен өз алдынча эл катары дүйнөлүк тарыхта сактап кала алды.

«Шараф ад-Дин Али Йездинин «Зафар-намесинде» эскерилген антропонимдер жана топонимдер»- аттуу экинчи главанын “Зафар-намеде” эскерилген айрым саясий таасири күчтүү өкүмдарлар – аттуу баштапкы бөлүмү, аталган аймакта чоң саясий таасирге ээ болгон айрым бийлик ээлеринин таржымалын изилдөөгө арналды.

Чагатай улусунда Казан хан өлтүрүлгөндөн кийин, чыгыш автору Махмуд ибн Вали (1595-96-жылдары туулган, өлгөн учуру белгисиз) өзүнүн Бахр-ал-асрар фи-манакиб ал-ахйар” (“Айкөлдөрдүн чыгаандыгы тууралуу сырлар деңизи”- А.К.) аттуу энциклопедиялык чыгармасында маалымдагандай: “Ар бир могол эмири өз алдынча болууга аракет кылып, мамлекет ичинде баш-аламан абалды түзүшкөн³⁸. Ушундай татаал учурлардын биринде дуулат уруусунун абройлуу эмири Пуладчы Чагатай улусунун мамлекет катары жашоосун токтотуп, кыйрап келе жаткандыгына байланыштуу өз алдынча жаңы, көз карандысыз мамлекетти түзүү аракетин көрө баштаган³⁹. Ал мамлекет башына кандай болсо дагы Чыңгызиддердин тукумунан чыккан, сөзүн эки кылбаган өзүнүн адамын дайындоону көздөгөн.

Тоглук-Тимур-хан (Тоглук-Темир,1329-1330-1363-жж.) - Тоглук-Тимур болжол менен 1329-1330-жылдары туулган. 1348-1363-жылдары Моголстан мамлекетинин башында турган. Чыңгыс-хандын уулу Чагатайдын түздөн-түз урпактарынын бири. Айрым маалыматтарга таянсак ал Чагатайдын урпагы Дуванын небереси болуп эсептелет⁴⁰. 1348-жылы эмир Пуладчы тарабынан Или өрөөнүндөгү Аксуу шаарынан алынып келинген он алты жашар Тоглук-Тимур Моголстан мамлекетинин хандык тагына олтургузулган. Чыгыш авторлорунун маалыматтарына караганда Тоглук-Тимур он сегиз жашында мамлекеттин хандык тагын ээлеп, 25 жаш курагында ислам динин кабыл алып, 34 жашында дүйнөдөн кайткан. Тоглук-Тимур мамлекеттин байтактысы (борбору) катары мурдагы чагатай хандарынын ордо шаары болуп келген Алмалык шаарын тандап алган. Мырза Мухаммад Хайдардын “Тарих-и Рашиди” чыгармасынын маалыматына караганда Тоглук-Тимур феодалдык башкаруучу төбөлдөрдүн колдоосу астында мамлекет ичиндеги саясий абалды калыбына келтирип, Моголстандын кеңири аймагындагы бийликти өзүнүн кол

³⁸ Махмуд ибн Вали. Бахр ал-асрар. Рукопись Института востоковедения АН Рuz.-Ташкент.- № 1385, 1375; (фотокопия). 173- б; Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан...-С. 42-43.

³⁹ Чоротегин Т.К., Молдокасымов К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы...-56-б.

⁴⁰ Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья...-С.70.; Грум-Гржимайло. Западная Монголия и Урянхайский край...-С.516.

алдына топтоп, мамлекетте жашаган урууларды өз бийлигинин алдына баш ийдирүүгө жетише алган. ХҮІ кылымдын 70-жылдарына чейин Борбордук Теңир-Тоону жана Чыгыш Түркстанды башкарып, бийлигин жүргүзүп келген. Тарыхта анын ысымы Моголстан мамлекетинин негиздөөчүсү катары таанымал. 1363-жылы Тоглук-Тимур каза тапкан. Анын сөөгү Или дарыясы куйган жердеги Хоргос дарыясынын сол жээгине коюлган. Анын күмбөзүнүн калдыктары биздин күнгө чейин жеткен. Мазар шайыктарынын маалыматтарына караганда Тоглук-Тимурдун көрүстөнүнө анын аялы Бүбү Кариенин жана беш баласынын сөөгү өзү менен бирге коюлган. Акыркы маалыматтарга таянсак Тоглук-Тимурдун склепин (өлгөн адамдын сөөгү коюлган жай - А.К.) XIX кылымдын экинчи жарымында күмбөздү өрттөө учурунда жергиликтүү эл көргөн⁴¹.

Илийас-Кожо хан (?-1364-ж.) Тоглук-Тимурдун уулу. Ал атасы Тоглук-Тимур тарабынан Мавераннахрдын башкаруучулугуна дайындалгандан кийин, эки чылбыр бир тизгинди колуна алып, ал аймакта өз бийлигин жүргүзүүнү баштаган. Бирок, көп узабай эле Илийас-Кожо хандын жүргүзгөн саясатына каршы болгон могол эмирлеринин Бекчик башында турган тобу ага каршы козголоң уюштурушкан⁴². Ушул учурдан пайдаланган Аксак Тимур жергиликтүү феодалдык төбөлдөрдүн колдоосу астында Мавераннахрдагы бийликти кулатып, аны өз колуна алуу үчүн эмир Хуссейн менен бирдикте Илийас-Кожого каршы чыккан. Илийас-Кожо эмир Тимурга каршы Тоглук Сулдуз жана Кайхосроу башында турган 20 миң аскерин жөнөткөн⁴³. Бул эки тараптын кагылышуусу “Пул-и сангин” - (таш көпүрө - А.К.) аттуу жерде болуп, Тимур аскерлери могол аскерлерине үстөмдүк көрсөтүп, аларды качууга мажбур кылышкан. Илийас-Кожонун бул жеңилишин айрым бир окумуштуулар Моголстандык феодалдык төбөлдөрдүн жана аскерлеринин ыркынын кетиши менен байланыштырышат⁴⁴. Илийас-Кожо бул жеңилүүдөн кийин кайрадан кол курап, эмир Тимур менен беттешүүгө чамасы жеткен эмес. Себеби, 1363-жылы Моголстан ханы, атасы Тоглук-Тимур дүйнөдөн кайткандыгынан кабар алып, Моголстандын хандык тагын ээлөө үчүн шашылыш түрдө жөнөөгө аргасыз болгон⁴⁵. Моголстанга шашылыш жете келген Илийас-Кожо мамлекет башкаруучулугуна же башкача айтканда Моголстандын хандык тагына ошол учурдагы аймактын абройлуу эмирлери Ширамун, Кожо, Тунам, Камар ад-Дин, Шамс ад-Диндердин колдоосу менен олтурган. Хандык так колуна тийгенден кийин атасы Тоглук-Тимурдун тышкы саясатын улантып, Чынгызиддердин ысымы менен мурунку Чагатай улусуна баш ийген аймактарды бириктирүү аракетин баштаган. Хандык такта бир жылга жакын олтургандан кийин көп сандагы аскерлери менен Мавераннахрды көздөй жортуул уюштурган. Илийас-Кожонун Мавераннахрга жана эмир Тимурга каршы багытталган бул согушу тарыхта жана чыгыш авторлорунун чыгармаларында “Жанги-и лой”, “Ылай”, “Лай” согушу деген ат менен

⁴¹ Пантусов Н. Город Алмалык и мазар Туглук-Тимур хана // Кауфманский сборник.-М.,1920.- С.161-168.

⁴² Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди.Рукопись Института востоковедения АН РУз.-Ташкент.- Л.11а.

⁴³ Шараф ад-Дин Йезди. “Зафар-наме”.Рукопись Института востоковедения АН РУз.-Ташкент.- Л.216.

⁴⁴ Пищулина К.А.Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI веков...С.51.

⁴⁵ Шараф ад-Дин Йезди. “Зафар-наме”. Рукопись Института востоковедения АН РУз.-Ташкент.-Л.226.

белгилүү⁴⁶. Чыгыш авторлорунун маалыматтарына караганда Илийас-Кожо чыгаан жана абройлуу мамлекет башчысы боло алган эмес. Му'ин ад-Дин Натанзинин айтымында: Илийас-Кожо жаштыгынын жана турмуштук тажрыйбасынын аздыгынын натыйжасында мамлекеттик маанилүү иштерге көп көңүл бөлбөй, шалакы мамиле жасагандыгына байланыштуу мамлекет ичиндеги чексиз хандык бийлик акырындап эмирлердин колуна өтө баштаган⁴⁷. Бир жагынан Илийас-Кожонун натыйжасыз, жеңишти камсыз кыла албаган жортуулдары мамлекеттеги феодалдык төбөлдөрдүн кыжырын кайнатып, ич-ара ыйкы-тыйкы мамилелерди жараткан. Мамлекет ичиндеги тартиптин бузулушунан жана ырктын кетишинен пайдаланган Камар ад-Дин 1364-жылдары капысынан Илийас-Кожонун ордосуна кол салып, ханды жана анын үй-бүлөсүнүн 18 мүчөсүн, ошондой эле хан тарапта болгон ишенчиликтүү жакын адамдарынын баарын өлтүрткөн. Айрым бир маалыматтарга караганда Камар ад-Диндин козголоңунан жалгыз гана Моголстан хандарынын акыркы тукуму болгон ымыркай Кызыр-Кожо аман калган. Бул окуя болуп өткөндөн кийин мамлекеттин хандык тагына Камар ад-Дин өзүнүн бир тууган агасы Шамс ад-Динди олтургузган⁴⁸.

Эмир Шамс ад-Дин (туулган жана өлгөн жылдары тууралуу маалымат жок) - Шамс ад-Дин Моголстан мамлекетинин ичинде тышкы жана ички саясатты жүргүзүүдө көрүнүктүү ролд ойной алган эмес. Ал, тарыхый булактарда Моголстан мамлекетинин алгачкы улусбеги Моголстан мамлекетинин тунгуч ханы Тоглук-Тимурду мамлекеттик башкы бийликке алып келип хандык такка олтургузган айтылуу эмир Пуладчынын бир тууганы катары жана эмир Камар ад-Диндин агасы катары гана белгилүү болгон. Бул тууралуу Хафиз-и Таныш мындай маалымат берет: Эмир Пуладчынын бир туугандары бешөө болгон. Биринчиси эмир Туглак, анан эмир Пуладчы, андан кийин Шамс ад-Дин андан соң Камар ад-Дин жана эң кенжеси болуп эмир Шайык дуулат болгон⁴⁹. Моголстан мамлекетинин кийинки ханы Илийас-Кожо бир туугандар Камар ад-Дин жана Шамс ад-Диндер тарабынан курмандыка чалынгандан кийин Камар ад-Дин өзүнүн агасы мамлекеттин улук эмири - “эмир алң-омара» (эмирлердин эмири - А.К.) Шамс ад-Динди мамлекеттин башкы бийлиги хандык такка олтургузган. Чыгыш авторлорунун маалыматтарына таяна турган болсок чыныгы саясий бийлик Камар ад-Диндин колунда болуп, Шамс ад-Дин жөн гана хандык тактыда олтурган. Камар ад-Дин болсо мамлекеттин ичиндеги ички жана тышкы саясатты аныктоодо жана чечүүдө өзүм билем саясатын жүргүзүп келген. Ошондой болсо дагы Шамс ад-Диндин бир катар эрдиктери жөнүндө Шараф ад-Дин Али Йезди өзүнүн “Зафар-наме” асарында “Ылай согушун” баяндоодо эскерген⁵⁰.

⁴⁶ Шараф ад-Дин Йезди. “Зафар-наме”. ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607(диссертант тарабынан аткарылган котормону караңыз.-С.10. Ушул жерде тартып бул кол жазманы кыскартып беребиз).

⁴⁷ Му'ин ад-Дин Натанзи. МИКК...С.119.

⁴⁸ Му'ин ад-Дин Натанзи. МИКК...С.119.

⁴⁹ Хафиз-и Таныш Бухари. Шараф-наме-йи шахи... С.98.

⁵⁰ Шараф ад-Дин Али Йезди. “Зафар-наме”.ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.-10-б.

Эмир Камар ад-Дин (? ,1390-ж.) - Камар ад-Дин 1368-1390-жылдары Моголстанды бийлеген аймактагы абройлуу эмир. Дуулат уруусунан чыккан Моголстандын алгачкы улусбеги эмир Пуладчынын төртүнчү иниси. Теңир-Тоону (азыркы Кыргызстандын түндүк бөлүгүндөгү аймактар), батыш тарабы Сырдарыя, чыгыш тарабы Иле дарыясына чейинки жерлерди өз кучагына камтыган улусту өз алдынча бийлөөгө умтулган. Камар-ад-Дин 1368-жылдары өзүнө баш ийген улусту көз карандысыз түрдө өз алдынча башкарып, бийлигин жүргүзүп турган. Орто кылымдын 1371-1375- жылдары Аксак Темирдин эмир Камар ад-Дин башкарып турган аймакты басып алып, Камар ад-Динди багындыруу үчүн жасаган тынымсыз аракеттеринен оң натыйжа чыккан эмес. Кийинки учурлардагы эмир Тимурдун 1383-жылдагы Моголстанга каршы жасаган жортуулдарынан дагы эч майнап чыккан эмес. Мына ушул мезгилден баштап, Аксак Темирдин Моголстанга Камар ад-Динди багындырыш, анын элин талкалап, кулга айландыруу саясаты тынымсыз түрдө жүргүзүлө баштаган. 1989-жылы болуп өткөн Тимурдун аймакты бүлүндүргөн талап-тоноочулук жортуулунан кийин Камар ад-Дин Алтын Ордонун ханы Токтомуш-хан менен согуштук союз түзүүгө жетишкен. 1389-жылдагы Тимурдун оор сокусунан кийин Камар ад-Дин үчүн Моголстан аймагында жашырына турган жай калбай калган. Кайда жүрсө артынан сая түшкөн эмир Тимур аскерлеринин куугунтуктоосунан кийин, Камар ад-Дин Дашт-Кыпчак аймагына Ак-Ордонун ээси Токтомуш-ханга жардам сурап качып барууга мажбур болгон. Камар ад-Дин менен Токтомуш-хандын Аксак Темирге каршы биргелешкен жортуулдары Ак-Ордого жакын жайгашкан Тимурга тиешелүү болгон ээликтерге Түркстандагы Сырдарыя өрөөндөрүнө уюштурулган жортуулдары менен башталган⁵¹. Токтомуш-хандын бул колдоосунан кийин Моголстанга кайра кайтып келген Камар ад-Дин мурдатан өзүнө баш ийип келген айрым урууларды бириктирип, ал уруулардын үстүнөн бийлигин орнотууга жетише алган. Бирок, ошондой болсо дагы эмир Тимурдун Моголстанга болгон ат тезегин кургатпай жүргүзгөн жортуулдары Камар ад-Диндин мамлекетти чындап, бийлигин бейпил улантышына чоң кедергисин тийгизген. Бул аймактагы саясий абал кандай болсо дагы эмир Камар ад-Дин булактарда Моголстан мамлекетинин башкы ханы катары сүрөттөлөт. Буга далил катары Аксак Темирдин чыгыш авторлору атагандай «могол улусуна, жете улусуна» жана бул улустарды өз бийлигинин астында кармап турган дуулат эмири Камар ад-Динге багышталган жортуулдары мисал боло алат (мамлекетке каршы багытталган согуш сөссүз түрдө мамлекет башчысына дагы каршы жүргүзүлгөн саясат экендигин эсте тутуу зарыл - А.К.). Аксак Темирдин Моголстан мамлекетин багындырып өз ээлигине кошуу жана анын башында турган эмир Камар ад-Динди баш ийдирүү үчүн жүргүзгөн тынымсыз согуштук саясатынын натыйжасында Моголстан аймагында Камар ад-Диндин бийлиги акырындык менен ыдырап, бүлгүнгө учураган. Айрым уруулар өз алдынча ээликтерди түзүшүп, Камар ад-Динди мамлекеттин ханы катары таануудан баш тартышкан. Ошентип, Камар ад-Дин аймактагы өзүнүн реалдуу бийлигинен ажыраган. Тимурдун аскерлери жанын койбой сары изине чөп салып сая түшкөнүнө байланыштуу Иртыш аймагына

⁵¹ Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини. Рукопись Института востоковедения АН Уз.-Ташкент.- Л.282а-283а.

чегинүүгө аргасыз болгон. 1390-жылдары Эмир Тимурдун аскерлеринин кезектеги Камар ад-Динди туткундоого болгон аракеттеринен кийин Камар ад-Дин Иртыш дарыясын кечип өтүп, Алтай жергесиндеги Түлөс аймагына качып барып ошол жерден жарык дүйнө менен кош айтышкан.

Кызыр-Кожо-хан (? ,1399-ж.) - Тарих-и Рашиди чыгармасынын авторунун маалыматтарына караганда Камар ад-дин каза тапкандан кийин мамлекеттин бийлигине олтургузуу үчүн хандык теги бар адам издөөгө алына баштаган. Ошол мезгилден пайдаланган Моголстан мамлекетинин улусбеги Худайад Кашгарга атайын киши жөнөтүп, ал жакта Камар ад-Диндин куугунтугунан жашырылган Илияс Кожонун уулу Кызыр-Кожону алдырып келип хандыкка көтөргөн⁵². Низам ад-Дин Шаминин маалыматына караганда Кызыр-Кожо хан таасирдүү аскер күчтөрүнө ээ болуп, акырындык менен аймактагы феодалдык-уруулук ак-сөөк төбөлдөрдү өз кол алдына баш ийдире алган⁵³. Му'ин ад-Дин Натанзинин маалыматына караганда Кызыр-Кожо хан мамлекеттеги башкы бийлик үчүн жүргөн күрөштүн алгачкы күндөрү Аксак Темирдин бийлигин тааный тургандыгы же болбосо тааныбай тургандыгы тууралуу пикирин ачык билдирген эмес. Качан гана могол улусундагы бийликти толугу менен кол алдына топтогондон кийин, эмир Тимурдун сарайына элчилерин жөнөтүп, анын бийлигине баш ийе тургандыгын кабарлаган⁵⁴. Могол ханынан мындай кабар күтпөгөн Тимур 90-жылдардын (XV к.) акырында Кызыр-Кожого өз колдоосун көрсөткөн.

Кызыр-Кожо хан эмир Тимурдун колдоосу астында моголдук көчмөн феодалдык төбөлдөрдүн каршылык көрсөтүүсүнүн мизин кайтарып, өз алдына баш ийдире алган. Бул иште ага Моголстандагы Тимурдун наместниги Фергананын өкүмдары Омор-Шайык көмөк көрсөткөн⁵⁵. Мавераннахр менен Моголстандын өкүмдарларынын бул мамилеси кудалашуу менен бекемделген. 1397-жылы Кызыр-Кожо хан колдоо көрсөткөндүгүнө ыраазылыгын билдирүү иретинде өзүнүн карындашын Тимурга аялдыкка берүү менен уулу Мухаммад-оглан баштаган элчилерин Самарканга жөнөткөн⁵⁶. Ал эми, Шараф ад-Дин Йездинин Зафар-наме асарында эмир Тимур бир кездерде туткундалган Кызыр-Кожонун уулу Шам'-и Жаханды алдына алдырып келип, баалуу белектер менен сыйлап, атасына (Кызыр-Кожого) барып, карындашынын (Кызыр-Кожонун кызынын) колун өзү үчүн сурап келүүсүн өтүнгөн, жана бул маанилүү ишти орду менен аткаруу үчүн Шам'-и Жахан менен бирдикте жакын адамдарынын бири Гийас ад-Дин Тарханды кошуп жөнөткөн⁵⁷. Бирок, бул жерде белгилей кете турган нерсе XV кылымдын акырында Моголстан мамлекетинин эмир Тимурга болгон көз карандылыгы формалдуу гана түрдө болгон⁵⁸. Мындан биз Кызыр-Кожо хандын Тимурдун басып алуучулук саясатына болгон туура мамилесин байкайбыз. Пикирибизде

⁵² Мырза Мухаммад Хайдар.Тарих-и Рашиди...Л.34а.

⁵³ Низам ад-Дин Шами.Зафар-наме. МИКК...-С.213.

⁵⁴ Мунтахаб ат-таварих Му'ини...Л.249б.

⁵⁵ Хафиз-и Аbru. Зубдат ат-таварих. Изд. Тауэра.Т.П.-С.41.

⁵⁶ Тарих-и Рашиди...Л.33а.

⁵⁷ Шараф ад-Дин Йезди. "Зафар-наме". МИКК...-С.144.

⁵⁸ Бартольд В.В.История культурной жизни Туркестана. Соч.Т.П.ч.1.-М.,1963.-С.264; Ахмедов Б.А.Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в.-В кн.:Из истории эпохи Улугбека.-Ташкент.1965.-С.12.

кыраакылыгы жана акылмандыгы Тимурдан кем калышпаган Моголстан ханы Кызыр-Кожо аз да болсо Моголстан мамлекетин Тимурдун талап-тоноочулук жортуулдарынан эс алдырып, мамлекетти чыңдоо аракетин кылгандыгын байкаса болчудай. Моголстан мамлекетинин батыш бөлүгүнүн коопсуздугун камсыз кылгандан кийин, Кызыр-Кожо хан Моголстан мамлекетинин чыгыш тарабында активдүү иш аракеттерди жүргүзө баштаган. Шараф ад-Дин Йездинин маалыматына караганда Кызыр-Кожо хан Турпан жана Кара-Кожо шаарларын басып алып⁵⁹, ыдырап бара жаткан Уйгур мамлекетинин чыгыш бөлүгүн Моголстан мамлекетинин курамына кошкон⁶⁰. Тилекке каршы Кызыр-Кожо хандын чыгыш тараптагы ээлигиндеги бийлигин бекемдөөсүнө эмир Тимурдун 1404-жылдагы Кытайга багытталган согуштук жортуулу жолтоо болгон.

Кызыр-Кожо дүйнөдөн кайткандан кийин анын уулдары Шам-и Жахан, Мухаммад-оглан, Шер-Али-оглан жана Шах Жахандын ортосунда хандык тактыны ээлөө үчүн күрөш башталган. Бул туурасында Хафиз-и Аbru мындай маалымат берет: “Кызыр-Кожо-оглан өлгөндөн кийин анын уулдары өз алдыларынча болгон күч аракеттерин жумшап, кандай да болсо бийликке жетүүнү көздөшкөн. Алардын (бир туугандардын) ортосунда кастык пайда болду. Шам-и Жахан өз адамдары менен бирге мамлекеттин бир бөлүгүндө козголоң уюштурду. Мухаммад-оглан башка уруулар менен бирге балук урууларына үстөмдүгүн орнотту; Эмир Худайад өз уруусун жогоруда айтылган эки ханзаададан бөлүп, алып кетип, мамлекеттин алыскы бир бурчуна барып жайгашты. Ошону менен Моголстан мамлекети бир нече майда ээликтерге бөлүнүп кетти”⁶¹.

Мына ушул жогоруда баяндалган бир катар саясий окуялардан кийин, Моголстан мамлекети бирдиктүү мамлекет катары жашоосун токтотту деген бүтүмгө келсек туура болчудай. Анткени кийинки мезгилдерде бүлүнгө учураган бул аймакта майда ээликтер пайда болуп, ар бир уруу өзүлөрүн башка урууларга караганда жогору коюшуп, уруу эмирлери жана башкаруучулары өздөрүн башкы хан катары сезишип, кайрадан биригүү чаралары көрүлбөй өз алдынча тиричилик кылууну улантышкан. Албетте эмирлердин мындай чаржайыт иш-аракеттери мамлекеттин жашоосун токтотушуна ыңгайлуу гана шарт түзгөн.

“Зафар-намеде” кездешкен Теңир-Тоо топонимдери - аттуу экинчи бөлүм, орто кылымдардагы Орто Азия жана Казакстан элдеринин тарыхын изилдеп-иликтөөгө алууда жазма тарыхый булактарда тигил же бул окуя менен түз же кыйыр түрдө байланыштуу болгон жер-суу аттарынын эскерилиши жана ошол ысымы аталган топонимдердин жайланышкан жеринин так аныкталышын изилдөөгө арналды. Тарыхый булактарда кездешкен топонимдер окуялардын болуп өткөн жерлерин аныктап-тактоодо чоң мааниге ээ экендигин тана албайбыз. Диссертациянын бул бөлүмүндө ири аймакты өз кучагына камтыган мамлекеттик түзүлүштөрдүн аталышы

⁵⁹ Шараф ад-Дин Йезди. “Зафар-наме”...Л.596.

⁶⁰ Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X-XIV вв. / Отв. ред. Л.П. Потапов. - М.-Л.: Наука, 1966. - С.50,60.

⁶¹ Хафиз-и Аbru. “Зубдат ат-таварих”. Рукопись Института востоковедения АН Уз. -Ташкент. -№ 4078. 2-22.6.

менен жаралышынын тарыхына токтолуп, “Зафар-наме” чыгармасында эскерилген айрым илимий ишибизге тиешелүү болгон жер аталыштарынан маалыматтар берилди. Шараф ад-Дин Али Йездинин «Зафар-наме» чыгармасында төмөндөгү географиялык аталыштар эмир Тимурдун тарыхын баяндоодо кеңири учурайт: Чагатай - (Жагатай) улусу, Мавераннахр, Моголстан мамлекети («Жете өлкөсү» - Каракчылар өлкөсү - А.К.), Мангалай-Сүбө - (Күнөстүү аймак, Башкы аймак - А.К.), Дашт-и Кышчак, Атбаш (Ат-Башы), Арпа-Йазы, Алмалык, Ашпара (Аспара), Боом (Бугам, Буум), Йаңги (Тараз, Санкиз-Йагач), Кочкор (Кучкар, Гучкар), Өзгөн (Узген), Сайрам (Сарям), Сыгнак - (Сигнак), «Туркестан» - (Яссы, Ессы, Йассы), Ыссык-Көл жерлери эскерилет.

Аксак Темир жана анын Теңир-Тоо аймагы менен мамилеси» - үчүнчү бөлүмдө каралды.

Булактууучулук талдоого алынып, иликтенип жаткан Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” чыгармасы жана бул тарыхый асар менен салыштырылып, илимий позициябызды бекемдөө иретинде эмгегибизге көмөкчү булак катары кызмат өтөгөн орто кылымдарда фарсы тилинде жазылган тарыхый чыгармалар негизинен алганда өз учурунун улуу мамлекеттик ишмери дүйнөлүк тарыхта Тимурийлер мамлекетинин негиздөөчүсү катары из калтырган, айтылуу Аксак Темир (эмирТемир) Көрөгөндүн тарыхы менен тыгыз байланыштуу. Себеби, биз жогоруда сөз кылгандай, илимий ишибизди жаратууда пайдаланган фарсы тилинде жаралган тарыхый мурастардын авторлору Аксак Темирдин жана анын урпактарынын падышалык сарайларында кызмат өтөшүп, чыгармаларын Тимурдун жана анын укум-тукумунун тарыхын баяндоого арнашкандыгы жалпы эле илим чөйрөсүнө маалым.

Аксак Темир Көрөгөн (эмир Тимур ибн Тарагай Бахадур) - дүйнөлүк тарыхта Тамерлан (Тимур-Ленг, Тимур-Лаң, Тимур-Лонг, Аксак Темир) деген ат менен белгилүү. 1336-жылы азыркы Өзбекстан Республикасынын аймагында жайгашкан Шахрисабз (фарсы тилинен которгондо жашыл-шаар деген түшүнүктү берет-А.К.) шаарына жакын жерде жайгашкан Кеш деген жайда, айрым тарыхчы окумуштуулардын пикири боюнча Кожо-Илгар кыштагында туулган⁶². Эмир Тимур тууралуу Шараф-хан Бидлиси мындай маалыматтарды берет: “Ит жылына туура келген 770-71/1369-70-жылдары Кеш аймагында (азыркы Шахрисабз - А.К.) хандык такка эмир Тимур көтөрүлдү⁶³. Бирок бул маалыматтан толук жыйынтык чыгаруу жарабайт. Ал өмүр бою өзүн хан деп жарыялоого батынган эмес да, каратылып алынган жерлерди Чыңгыз-хан тукумунан чыккан жалган хандардын колу менен башкарып келгени жалпыга маалым. 1370-жылы эмир Тимур Мавераннахр ханы деп ханзаада Суургатмышты жарыялаган да анын колу менен мамлекетти башкарууну уланткан.

Дүйнөлүк тарыхта Тимурдун “сахибкыраан” жана “көрөгөн” деген титулдарын кездештирүүгө болот. Маселен “Улуу урматтуу Сахибкыраандын

⁶² Урстанбеков Б.У. Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк...171-б.;

Кыргыз тарыхы/ энциклопедия (жооптуу редактору А.А.Асанканов)...369-б.

⁶³ Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме... -С.84.

Жете тарапка жортуулу (караңыз: МИКК)⁶⁴. “Сахибкыраан” титулу “асманда бактылуу айкалышып жайгашкан жылдыздардын бактылуу ээси” деген түшүнүктү берет⁶⁵. “Көрөгөн”- деп Чыңгыс-хандын урпактарына, хан тукумунан чыккан ханайымга баш кошкон адамга гана берилүүчү ысым же болбосо күйөө бала деген түшүнүктү берет. Биздин пикирибизде эмир Тимурга “көрөгөн” титулунун берилиши Моголстан мамлекетинин абройлуу хандарынын бири Кызыр-Кожо хандын Тимурдун өтүнүчү боюнча⁶⁶ өзүнүн кызын (башка маалыматтарда карындашын) Эмир Тимурга күйөөгө бергендигине байланыштуу келип чыкса керек, же башкача айтканда эмир Тимур Кызыр-Кожонун кызына баш кошушу менен, Моголстандыктардын эмир Тимурду күйөө бала катары “Эмир Тимур Көрөгөн”- же башкача айтканда “Эмир Тимур күйөө бала” деп урматтап, сыйлап атаган ысымы болуусу толук ыктымал.

Эмир Тимурдун Мавераннахрдагы падышалык бийликти колуна алышы менен Моголстан мамлекети, же болбосо Шараф ад-Дин Али Йезди “Зафар-наме” чыгармасында атагандай “жетелердин” өлкөсү менен болгон түздөн-түз саясий жана чарбалык алакасы башталган. Окумуштуу тарыхчы жана чыгышпоз К.А. Пищулинанын, Тимур алгач ирет Моголстанды талап-тоноо жана чалгындоо иретинде гана барган деген пикирине толук кошулууга болот⁶⁷.

Тимур тарыхчылары Шараф ад-Дин Йезди жана Фасих Хавафилердин берген маалыматтары боюнча Тимурдун Моголстанга болгон жортуулдары 772/1370-1371-жылдары, ал эми Низам ад-Дин Шаминин даректери боюнча кийинки жылы болгон⁶⁸. Аймакка эмир Тимур басып кирген учурда бул жерлерди мекендеген элдер Теңир-Тоонун адам жеткис тоо-чокуларын көздөй качып, көчүп кетип турушкан. Тимур аскерлери артына кайткандан кийин гана кайрадан өз жайларына келип жайланышып, тириликтерин андан ары улантып турушкан. Бул көрүнүш мезгил-мезгили менен Тимур аскерлери Моголстанга басып кирген учурда кайрадан кайталанып, убагы келгенде мурдагы өз калыбына келип турган. Ошентип, Аксак Темир өмүрүнүн акырына чейин мурдагы Чагатай улусунун чыгыш бөлүгүн баш ийдирүүгө кылган аракетин текке кеткен.

Эмир Тимурдун Моголстанга болгон жортуулдары мамлекеттин абалын начардатып, чарбасын бүлдүрүп, элинин санын азайтканы менен Тимур Моголстанды толук бойдон багындыра алган эмес. Тарыхый даректерде Теңир-Тоо аймагын мекендеген калкты моңголдор же түрк уруулары деп бөлүшкөн эмес. Бул аймакта жашаган эл жалпы жонунан “могол” деген гана ат менен белгилүү болушкан. Тимурдун баскынчылык жортуулуна каршы биргелешкен күрөштө Жети-Суу менен Теңир-Тоо аймактарын мекендеген

⁶⁴ МИКК...-С.129.

⁶⁵ Восточная литература. Указатель терминов и непеведенных слов. Текст воспроизведен по изданию: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. -М. 1941.

⁶⁶ Шараф ад-Дин Йезди. “Зафар-наме”. МИКК...-С.144.

⁶⁷ Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан...-С.65.

⁶⁸ Фасих Хавафи. Муджмал-и фасих. Перевод, предисловие, примечание и указатели Д.Ю. Юсуповой. -Ташкент. -С.95.

уруулардын ортосунда жылуу мамиле түзүлүп, бул аймактарды байырлаган түрк-моңгол урууларынын аралашуу процессинин жүрүшүн ылдамдаткан.

“Зафар-наменин” Тимурдун тышкы саясаттагы ишмердүүлүгү тууралуу маалыматтары - аттуу үчүнчү глава - Тимурдун батыш жана чыгыш өлкөлөрү менен болгон мамилеси тууралуу маалыматтарды баяндоого арналды.

Бул главанын алгачкы бөлүмүндө «Тимурдун батыш өлкөлөрү менен алакасы» тууралуу маалыматтар берилди. Учү-кыйрына көз жеткис аймакты кучагына камтыган Тимур империясы Европа мамлекеттеринин кызыгуусун арттыруу менен бирге, улам илгерилеп аймагын кеңейтип, батыш тарапка жылган сайын батыш өлкөлөрүнүн падышаларын бир чети ойго салса, экинчиден батыш менен чыгыштын ортосунда жайгашкан, эл аралык соода жолунун чордонунда турган бул мамлекет менен экономикалык-соода алакасын түзүүнү көздөп, элчиликтерди жөнөтүү менен бирге элчиликтин өкүлдөрүнө Тимурдун мамлекети тууралуу толук маалымат чогултуу жүгү артылган.

Чыңгыс-хан жана анын урпактары мезгилинде эле аскердик феодалдык Моңгол империясынын аймагы болуп көрбөгөндөй ири жерлерди камтыган зор дөөлөткө айланган. Баскынчылык жүрүштөрдүн натыйжасында төбөлдөрдүн колуна көп олжо түшүп турган. Феодалдык төбөлдөрдүн курчоосундагы хандык ордо акырындык менен жүрүп олтуруп, баалуу оокаттарды, кездеме, тери жана башка кымбат баалуу оокаттарды пайдалуу сатууга же алмашууга боло турган жайга (базарга) айланган⁶⁹. Бул мүмкүнчүлүктөн алгач ирет Азиялык соодагерлер пайдалана башташкан. Алар Европа мамлекеттерине баалуу оокаттарды алып барышып, өздөрүнө керектүү болгон товарларга айырбаштап, кайрадан мекенине кайтып келишип, алынып келинген товарлардын пайдалуу түрдө алмаштырылып жүгүртүлүүсүнө шарт түзүшкөн. Бул көрүнүш тууралуу Борбордук Азия өлкөлөрүнө барып келишкен Европалык соодагерлерден жана Франциялык, Римдик алгачкы элчилерден эшиткен Европалыктар оокаттуу бай моңголдор менен пайдалуу экономикалык-соода карым катнаштарын түзүүгө умтулушкан. Бирок, Европалык мамлекеттердин башкаруучулары жана ак сөөктөрү соодагерлердин жана бирин-эки барган элчилердин маалыматтарына анчалык ишене беришкен эмес. Ушуга байланыштуу XIII кылымдын 40-жылдарынан баштап Батыш Европалык дипломатиялык өкүлчүлүктөр Борбордук Азияга моңгол хандарынын ордолоруна саясий жана диний иштерди жөнгө салуу үчүн гана эмес, аймакты чалгындап, ал тууралуу маалымат чогултуу үчүн атайын тапшырма менен да жөнөтүлө баштаган.

Орто Азиянын кеңири аймактарында бийлигин жүргүзүп жаткан Чыңгыс-хандын урпактары менен менен алака түзүүгө алгачкылардан болуп, Рим папасы Иннокентий IV жана француз королу “Бийик” Людовик IX умтулушкан. Элчилик ишти тапшырууда Иннокентий IV билимдүү бирок жакырланып калган монахтарды пайдаланган. Бул монахтар 1216-жылы негизделген доминикан жана 1223-жылы уюштурулган францискандык ордендердин өкүлдөрүнөн турган. Пано Карпини башында турган францискандык дипломатиялык миссиянын мүчөлөрү Каракорумга түндүк

⁶⁹ Книга Марко Поло.-Алма-Ата, 1990.-С.11.

тараптагы жолдор аркылуу жөнөгөн. Алар Франциянын Лион шаарынан чыгышып, Альпы тоосун ашып түшүшүп, Борбордук Европа жана ошол мезгилде монголдор тарабынан басылып алынган орус жерлери аркылуу өтүшүп, Волга дарыясы менен Алтын Ордонун ханы Батыйдын ээлигине жетишкен. Жолдо катар бул элчилик миссия тарабынан монгол-татарлар тууралуу жана алар басып алган жерлер, элдер жөнүндө өтө маанилүү маалыматтар чогултулган. Батыш Европа эли ПIANO Карпининин берген маалыматынан кийин гана Чыгыш Европадагы Непер (Днепр), Дон, Волга, Яик (Урал) сыяктуу дарыялардын чыныгы аты менен тааныша алышкан. Католиктик монахтардын элчилери Борбордук Азияга келген алгачкы элчилерден болгон эмес. ПIANO Карпини улуу хан Гүйүктүн өргөөсүнөн орустардын элчилеринин бир тобу менен алардын ичинен орус князя Ярослав Владимирович менен кездешкен⁷⁰. ПIANO Карпиниден кийин Каракорумга Француз королу “Бийик” Людовик IX элчиси францискандык монах Андре Лонжюмо жеткен. Тилеке каршы анын саякаты тууралуу баяны (отчету) сакталбай калган. Өтө маанилүү географиялык маалыматты Каракорумга барган башында Виллем Рейсбурк башкача ысмы Гилем Рубрук турган дагы бир францискандык дипломатиялык миссия берген. Албетте, Тимур үчүн тили жана дини башка элдердин өзү менен дипломатиялык алака түзүүгө умтулуусу күтүүсүздүктөн болгон эмес. Анткени Тимурдун чагылгандай тездик менен түрк султаны Баязидди жениши Европалык королдорду ойлонтошпой койгон эмес.

Абдан кызыктуу даректер 1403-жылы Самаркандагы Тимурдун падышалык сарайына келген испаниялык элчи жана саякатчы Клавихонун “күндөлүгүндө ” кездешет. Тарыхта эмир Тимурдун Константинополдогу Византия императорунун наместниги Иоан Палеологго жазган каты белгилүү. Бул кат фарсы тилинде жазылып, италия тилине начар сапатта которулуп сакталып калган. Бул кат 1793-жылы италиялык тарыхчы Муратори тарабынан басма сөзгө жарыяланган⁷¹.

Эмир Тимур менен Француз королу Карл VI нын ортосунда кат жазышып пикир алмашуулары жүргөн. Бул каттар католиктик монахтар аркылуу жеткирилип турган. Бизге чейин Тимурдун Карл VI га жөнөткөн бир гана фарсы тилинде жазылган каты жеткен. Бул каттын өзүнүн түп нускасы экендигинен күмөн саноого болбойт. Анткени каттын эки жеринде Тимурдун мөөрү басылган. Бул каттын факсимилеси ирандык чыгышшопоз Мирза Мухаммедхан Казвининин макалалар жыйнагында 1928-жылы Индиянын Бомбей шаарында жарык көргөн⁷². Бул кат 1402-жылдын 1-августу менен белгиленген. Франция королу менен Тимурдун бул каттарынан эки тараптын соода келишимин түзүп, экономикалык алакада болууга умтулгандыгын байкайбыз. Мындан сырткары батыш хроникаларында баяндалган Тимурдун жана анын уулу Мираншахтын Англия менен болгон дипломатиялык мамилеси зор кызыгууну жаратат. Бизге Англия королу Генрих IVнүн (1399-1413) эки каты белгилүү. Ал каттардын бири Тимурга арналса, экинчиси анын

уулу Мираншахка жазылган. Генрих IVнүн Тимурга жазылган каты 1846-жылы (Британ музейинде сакталууда), ал эми Мираншахка арналган каты 1960-жылы Лондон шаарында Генрих IVнүн өз кабарчылары менен жазышкан көп томдуу каттарынын жыйнагы менен чыгарылган.

Ошентип, Тимур өзүнүн акыл-айласы менен жана дипломатиялык ишмердүүлүгүнүн аркасында батыш өлкөлөрүнүн мамлекет башкаруучулары менен экономикалык-соода алакасын түзүү боюнча келишимдерди түзүп, өзү ээлик кылган жерлерде экономиканын жана сооданын өнүгүшүнө өбөлгө түзүүгө умтулган. Дипломатиялык багытта ал Европалык монахтардын жардамы астында өзүнүн элчилерин батыш мамлекеттерине жиберип, ал мамлекеттер тууралуу кабар чогултуу жаатында бир катар иштиктүү аракеттерди жасаган.

«Тимурдун айрым чыгыш мамлекеттери менен мамилеси» - деп аталган экинчи бөлүм Тимурдун Чыгыш өлкөлөрү анын ичинде Теңир-Тоо аймагы жана ага коңшулаш жайгашкан мамлекеттер менен болгон тышкы саясий мамилесине арналмакчы. Чындыгында эле мамлекет башчысы маанилүү мамлекеттик иштерди чечүүдө, өзгөчө тышкы саясат жаатында ар бир шилтеген кадамына кылдаттык менен мамиле кылбаса бир заматта эле мамлекет үчүн жана ошол мамлекетте жашаган эл үчүн оор күндөрдүн башталышы мүмкүн. Башкача айтканда мамлекет башчысынын тышкы саясатта кетирген катасы үчүн бүтүндөй бир мамлекет жана анын калкы жооптуу болуп калышы толук ыктымал эмеспи.

Ошондуктан, аймагы батыштан чыгышка карай созулган зор аймактын ээси болгон Тимурдун туура жүргүзгөн саясатынын негизинде Европа жана Азия мейкиндиктериндеги бир катар мамлекеттердин өкүмдарлары анын пикири менен эсептешип, Тимур Борбордук Азиядагы абройлуу бийлик ээсине айланган. Ал тышкы саясатын жүргүзүүдө айрым мамлекеттер менен дипломатиялык алакада болуп, мамлекет башчылары менен баалуу белек-бечкек беришип, сыйлашып, керек учурда атаандашына жол бошотуп, ыңгайы келген учурда жарга такоо менен өз кызыкчылыгын коргоп келген.

Диссертациялык иште кеңири баяндалгандай Тимурдун айрым бир ырайымсыз, чектен чыккан жоруктары “Зафар-наме” чыгармасынын автору Шараф ад-Дин Али Йездинин баяндоосунда акталып, болуп өткөн терс маанидеги окуяларга жүйөлүү себептер табылып, оң гана мааниде чагылдырылган. Эмир Тимур ибн Тарагай Бахадурдун бийлиги учурунда ал бийлеген мамлекетке коңшу жайгашкан мамлекеттер аны менен келишим түзүп, тынчтыкта жашоону жана мамлекеттер ортосунда соода-экономикалык алаканын чыңдалышына өтө кызыкдар болушкан. Айрым учурларда ал мамлекеттердин бийлик ээлери мындай мамилени бекемделип, андан ары өнүгүшү үчүн кудалашып, туугандык мамилени өнүктүрүүгө жасаган аракеттерин учуратууга болот. Маселен: Фарс башкаруучусу Жалал ад-Дин Шах Шаджа Тимурга өз элчилерин көп сандагы баалуу белектер менен жөнөткөн. Белектердин арасында алтын жасалгалар, кооздук буюмдары, араб аттары жана башка баалуу буюмдар жүктөлгөн кербен келген. Жалал ад-Дин Шах Шаджа өзүнүн жазган катында Улуу Урматтуу Тимурду урматтап-сыйлай тургандыгын баяндап, Тимурга өнөктөш экендигин баса белгилеген. Бул элчиликтин келишине жана Фарс өкүмдарынын жазган катынын

⁷⁰ Книга Марко Поло...-С.13.

⁷¹ Рахманалиев.Р. Амир Тимур великий...-С180.

⁷² Ошондо эле...-С.704

мазмунуна курсант болгон Тимур, жооп иретинде жылуу маанайдагы кат жазып, өз белегин жөнөтүп, мындан аркы достук мамилелерди чыңдоо үчүн Жалал ад-Дин Шах Шаджанын кызынын колун, дүйнөдөн көзү өткөн уулу Жахангирдин баласы, өзүнүн небереси Пир Мухаммед үчүн сураган⁷³.

Мындан сырткары эмир Тимур Моголстан мамлекетиндеги саясий абалды көзөмөлдөө жана бул мамлекеттин өкүмдары Кызыр-Кожо-хан менен мамилени чыңдоо максатында бир мезгилдерде туткундалган Кызыр-Кожо-хандын уулу Шам-и Жаханды бошотуп, аны менен бирге элчиси Гияс ад-Дин Тархан (эмир Гийас ад-Дин Тархан Тимурдун жакын адамдарынан болгон. Чагатай төбөлдөрүнүн өкүлү чечендиги жана чебер дипломаттык ишмердүүлүгү менен белгилүү болгон⁷⁴.) башында турган элчиликте баалуу белектер менен коштотуп, ханзаада Искендер үчүн Кызыр-Кожо хандын кызынын колун суратып жөнөткөн⁷⁵. Айрым булактарга караганда тетирисинче Тимур өзү үчүн Кызыр-Кожо-хандын кызынын колун суратып, Кызыр-Кожо-хандын уулу Шам-и Жаханды баалуу белектер менен Гийас ад-Дин-тарахандын коштоосунда жөнөткөн⁷⁶.

Мындан сырткары «Зафар-наме» асарында Тимурга Моголстандык айрым хандардын элчилери келип, анын бийлигин тааный тургандыктарын билдиришкен учурлар дагы кездешет. Маселен: «Улуу Урматтуу Кабулда жүргөн кезинде Дашт-и Кыпчак аймагынан Тимур Кутлуг-огландан жана эмир Идигудан, ал эми Жетеден Кызыр-Кожо-хандан элчилер келишкен. Эмирлер жана ноёндор салтка ылайык Улуу Урматтуунун алдына таазим кылып, жерди өпкөндөн кийин гана өз мекендеринин өкүмдары тарабынан жөнөтүлгөн кайрылууларын окуй башташты. Биз Улуу Урматтууга таазим кылабыз жана анын кызматын аткарган кулбуз. Улуу Урматтуум өткөн күнөөбүздү кечириниз. Биз шайтан тилине кирип, тоо-талаада тентидик, эми баардык жасаган тетери иштерибизди түшүнүп, бармагыбызды тиштедик. Эгерде Улуу Урматтуу бизди кечирип, кетирген күнөөбүздү таза суу менен жууй турган болсо, эми эч качан Улуу Урматтууга баш ийген түз жолубуздан тайбайбыз жана анын баардык буйругун аткарууга даярбыз».

Улуу урматтуу Жетеден келген элчиликтин жана өзбек элчилеринин өтүнүчүн кабыл алып, элчилерге хандык баалуу белектерин тапшырып, баштарына тебетей кийгизип, белдерине кемер кур тактырып, жондоруна чапан жаап узатты⁷⁷. Шараф ад-Дин Йезди чыгармасында 1397-жылы Тимурга Алтын Ордодон келген элчиликте өзбек элчилери деп атайт. Элчиликтин башындагы адамды Едигей (Зафар-наме асарындагы Идигу болсо керек-А.К.) өзбек деп аташат. Өзбек аталышы Ирандык жана Орто Азиялык тарыхчылар тарабынан XIV жана XV кылымдарда эле Алтын Ордо аймагын мекендеген түрк тилдүү уруулардын чогултма аты катары аталса керек. Ушуга байланыштуу Жучи улусу (Алтын Ордо) өзбек улусу деп да аталган⁷⁸.

⁷³ Шараф ад-Дин Али Йезди. «Зафар-наме». ИРИнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.- 110-6.

⁷⁴ Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч. Т.2. Ч.2. -М., 1964. -С.63.

⁷⁵ Шараф ад-Дин Али Йезди. «Зафар-наме». ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.-209-6.

⁷⁶ Шараф ад-Дин Йезди. «Зафар-наме». МИКК...-С.144.

⁷⁷ Ошондо эле...-С.145.

⁷⁸ Иванов П.П. Очерки истории Средней Азии. -М.1958.-С.21.

Эмир Тимур дайыма эле башка мамлекет башчыларынан жана хандардан келген элчиликтерди кабыл ала бербестен достукту жана соода-экономикалык байланыштарды түзүп чыңдоо үчүн өзү дагы бир катар иш-чараларды көргөн. Мисалы, «Улуу Урматтуу мусулман элдери менен тынчтыкта жашоо жана жалпы эле мусулман мамлекеттеринин биримдигин бекемдөө максатында Мисир (Египет) падышасына арнап, кербенге жүктөлгөн баалуу белектери менен элчиси Шайык Саве баш болгон элчиликте төмөнкүдөй мазмундагы кайрылуу жолдоп жөнөткөн: Буга чейин Чыңгыз-хандын тукумунан чыккан улуу хандар силердин аймактын падышалары менен согушуп келген. Бирок, Иранда Абу Саид Бахадыр-хан каза болгондон кийин ал аймакта саясий башаламандык башталып, бирдиктүү ээликтер чачыранды болду. Эми Иран, Ирак жана Мавераннахр жерлери биздин күч-кубаттуу туубуздун алдында тургандан кийин, биздин эки мамлекетибиздин ортосунда эки тараптуу мамилелерди кат аркылуу жана элчиликтерди алмашуу жолу менен чыңдообуз зарыл. Бул болсо эки мамлекеттин элинин андан ары гүлдөп өнүгүшүнө оң таасирин тийгизет. Сизге чың ден-соолук каалайм. Алланын амирине таазим эткен пенделерин кудайым өзү колдосун»⁷⁹.

Жогоруда баяндалган маалыматтарга караганда Тимур ошол доордогу ири саясий ишмер экендигинен күмөн саноого болбойт. Анткени анын көрөгөчтүгү жана учурдагы саясий кырдаалга туура баа берип, баамдай алгандыгы анын империясынын андан-ары күч алып өнүгүшү жана келечеги үчүн чоң саясий мааниге ээ болгон.

«Зафар-наме» асары Тимурдун өмүрүнүн акыркы жылдарындагы ишмердиги жөнүндө – деп аталган үчүнчү бөлүм негизинен Аксак Темирдин бийликке келиши жана саясий ишмердүүлүгүнө байланыштуу маселелерди изилдөөгө арналды. Эмир Тимур Көрөгөндүн өткөн өмүрүндө жана саясий ишмердүүлүгүндө өзгөчө эки мезгил бөлүнүп турат. 1360-1386-жылдарды кучагына камтыган биринчи мезгилде мамлекеттин борборлоштурулуусун жактаган түрк жана тажик төбөлдөрүнүн колдоосу астында эмир Тимур мамлекеттин бөлүнүп-жарылуусуна жана ар кимиси өз алдынча ээликте түзүүгө аракет кылган эмирлердин аракеттерине каршы күрөшүп, моңголдук хандардын кол алдынан бошоп, Моголстан мамлекетине көз карандысыз болгон өз алдынча мамлекетти Мавераннахрда түзүүгө болгон күч аракетин жумшаган.

Шараф ад-Дин Али Йездинин чыгармасында маалымдалгандай 1360-1361-жылдары Кашкадарыя ээлигинин башкаруучусу эмир Кожо Барлас Моголстан ханы Тоглук-Тимурдун Мавераннахрга басып кирип келе жаткандыгын эшитип, Хоросанды көздөй качып жөнөгөн. Аны менен бирге жүргөн эмир Тимур өз мекенинен эч жакка кетпөөсү керек экендигин жакшы түшүнүп, эмир Кожо Барласка мындай деген: «Аймакты талкалануудан сактоо үчүн жана мамлекеттеги бийликти колдон чыгарбоо үчүн сиздин Хоросанга кеткениңиз, ал эми менин Шахрисабзда калганым оң. Мен ханга (Тоглук-Тимурга) кызмат өтөйм».

⁷⁹ Шараф ад-Дин Али Йезди. «Зафар-наме». ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.-179-180-66.

Акылдуу, кыраакы жана амалкөй Тимурдун, бул, бөтөнчө патриоттуулугу ошондой эле анын коомдук-социалдык абалга болгон туура көз карашы, түзүлгөн кырдаалга кылдат саясий баа бериши, чебер аскер башчысынын 25 жашында бийликке келишине ыңгайлуу шарт түзгөн. «Зафар-наме» чыгармасындагы маалыматтарга караганда, өз учурунда эмир Тимур Чагатай улусунун акыркы ханы Казан хандын небереси эмир Хуссейн менен дос болуп, бул достук Тимурдун эмир Хуссейндин карындашына баш кошуусу менен бекемделген. Мындан сырткары Шараф ад-Дин Али Йезди маалымдагандай алысты көрө билген кыраакы Тимур Мавераннахрды багындыруу үчүн келген Моголстан ханы Илийс-Кожого каршы күрөштө сербадарларды⁸⁰ өзүнө өнөктөш кылып алууга жетишкен.

Эмир Тимур Мавераннахрдагы бийликти өз колуна алгандан кийин дароо эле мамлекет ичиндеги тартипти ирээтке келтирүү үчүн мыйзамдуу саясатын жүргүзүүгө өткөн. Мамлекет ичиндеги маанилүү иштер курултай аркылуу чечилип, ак сөөк феодалдык топтордун жана ноёндордун макулдугу алынгандан кийин гана тигил же бул ишти чечүү үчүн иш аракеттер жүргүзүлө баштаган. Тимурдун мыйзамдашкан бул иш аракети чындыгында эле мамлекет ичиндеги тартипти сактоодо өз жемишин берип, бийлигин чындоодо өзүнүн чоң салымын кошкон.

Чындыгында эле дүйнөлүк тарыхта Тимур өз учурундагы улуу саясий ишмер катары ордун таба алдыбы деген суроо туулбай койбойт. Турмуш-жашоо жана карт тарых өзү көрсөткөндөй Тимурдун көлөмүндөгү (масштабындагы) адамдардын (Чыңгыз-хан, Искендер Зулкарнайн ж.б.у.с.) саясий бейнесин ак же кара түстөгү бөөк менен тартуу мүмкүн эмес. Ал өзүнүн кыянаттык, басып алуучулук жана өмүр кыйуучулук ишинде масштабдуу жана гениалдуу ишмер боло алган. Анын катарына чыгаан аскер башчысы, стратег жана тактик, жогорку уюштуруучулук жөндөмгө ээ болгон гректердин эркиндиги менен демократиясын тыптыптыл кылган Евразия аймагын мекендеген калкты өз кылычынын астына баш ийдирген Александр Македонский менен Чыңгыз-ханды коюуга болот.

Аксак Темир 1405-жылы Кытайга чоң жортуул уюштуруп, өзү баштап бара жаткан учурунда Кытайды баш ийдирүүгө арналган максатына жетпей Отрар деген жерде каза тапкан. Анын сөөгү Самаркан шаарына алынып келип «Гур-Эмир» (сыягы мавзолейдин мындай деп аталышы Эмир Тимурдун сөөгү коюлган жайды жергиликтүү элдин «Эмирдин көрү, Эмирдин көрүстөнү» деп аташы менен байланыштуу болсо керек – А.К.) мавзолейине коюлган.

Пикирибизде келечекте Тимур тууралуу жана анын саясий ишмердүүлүгүнө баа бере турган далай илимий жана адабий чыгармалар жазылып, ал тууралуу көркөм жана тарыхый документалдуу фильмдер тартылат. Мына ошол учурда сөссүз түрдө тарыхчы илимпоз, жазуучу жана сценаристердин алдында Тимурду сүрөттөө жана кандай мааниде көрсөтүү

⁸⁰ Сербадар-моңголдук басып алуучуларга каршы Мавераннахрда уюшулган кыймыл. Бул кыймылдын мүчөлөрү өзүлөрүн сербадар “асылуучу, дарга асылуучу” деп аташынын себеби төмөнкүдө: эгерде моңголдук басып алуучуларга каршы күрөштө жеңилсе жетише турган болсо элди эздүүдөн куткарат, ал эми күрөштө жеңиле турган болсо дарга асылууга даяр экендигин билдиришкен.

маселеси келип чыкпай койбойт. Бул маселе ошол доорго, ошол замандын идеологиясына, улууттук мүнөзүнө жана бул инсанга болгон жеке адамдык мамилеге (симпатия же антипатия) жараша болоору талашсыз.

“Зафар-наме” Тимурдун чарбачылык жөндөмдүүлүгү тууралуу - деп аталган акыркы бөлүм Аксак Темирдин аймактагы чарбачылык ишмердүүлүгүн иликтөөгө багытталды. Эмир Тимур бийлик кылган учурда Мавераннахр жана ага чектеш болгон Тимур өзүнө каратып алган бир катар аймактарда ири курулуш иштери жүргүзүлүп, өзгөчө мамлекеттин ордо калаасы болгон Самаркан шаарынын гүлдөп-өнүгүшүнө көп күч-аракеттер жумшалган. Буга чейин 150 жыл бою бул аймактарда эч бир маданий жайлар курулбай, бул тармакка эч бир адам көңүл бөлбөй келгендиги тууралуу Шараф ад-Дин Али Йезди жана Испан королунун Тимур сарайындагы элчиси, саякатчы Рюи Гонзалес де Клавихо (элчилик жылдары 1403-1406-жж.) маалымдашкан.

Орто Азия чөлкөмүнүн искусствосун изилдөөгө алган көрүнүктүү илимпоздор Л.И. Ремпель менен Г.А.Пугаченкованын эмгектеринде көрсөтүлгөндөй XIV кылымдын аягы XV кылымдын башында Мавераннахр аймагында жана Самаркан шаарында Орто жана Жакынкы Чыгыш мамлекеттеринин көркөм ой жүгүртүүсүнүн таасири астында жаңы синтездешкен архитектуралык маданият келип чыккан. Жогоруда аты аталган окумуштуулардын белгилешкендиктерине караганда Мавераннахр аймагы Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштын устаттарынын архитектуралык чыгармачылыгынын башкы чордонуна айланып, архитектура менен искусстводо жаңы багыт пайда болгон. Ибн Араб-шах шаар сыртындагы Тимурдун сарайларын сүрөттөп баяндоодо бул сарайлардын жаңы стилде курулгандыгын эскерген⁸¹.

Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” асарында Тимурдун чарбачылык ишмердүүлүгүнүн натыйжасында мамлекетти көркөндүрүү иши төмөндөгүдөй маалыматтар менен бекемделген.

“Хижиранын 781-жылы Улуу Урматтуу Госре голбан (гүлдүү сарай) сарайын курдуруу үчүн куруучу архитекторлорду тандап, Кош шаарынын айланасына чеп менен бекемделген шаар курууга буйрук берген. Шаардын курулушу аяктаган соң, Улуу Урматтуу шаарды өзүнүн жакындарынын арасында бөлүштүрүп, Кошту өзүнүн Султанатынын борбору кылып тандап алган. Жылдыз саноочулардын тандап алган ыңгайлуу жана бактылуу учурунда бул шаардын ичинде ак түстөгү укмуштуудай сарай курдурулуп, Ак-Сарай деп аталып эмир Тимур ушул жаңы сарайда маанилүү мамлекеттик ички жана тышкы маселелерди талкуулоо үчүн курултай өткөрүүнү чечкен”⁸².

Мындан сырткары Тимур тарабынан мамлекет ичинде төмөнкүдөй ири курулуштар бүткөрүлгөн: Самаркандан алыс эмес Кан-Гөл (Хан-Көл) деген жерде бакча курууга буйрук берген. «Улуу Урматтуу бул бакчаны Моголстан ханы Кызыр-Кожо хандын кызынын урматына Гүл-ханум деп атаган. Дилгон имаратынын курулушу аяктаган соң Улуу Урматтуу Ташкенге кышкы узак

⁸¹ Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины двенадцатого века. –М. Искусство.,1965.-С.309.

⁸² Шараф ад-Дин Али Йезди. “Зафар-наме”. ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.-92-93-66.

күндөрдү өткөрүүгө арналып салынган кышкы жайына (резиденция) кеткен. Мындан соң Улуу Урматтуу зыяратка Ахмад Ясави Шайыктын мавзолейине сапар тартууну чечип, бул мавзолейге купол курууну буюрган. Күн жылыган маалда Улуу Урматтуу шахзаада Мухаммед Султанды Моголстандагы мамлекеттик иштерге көз болуусун дайындап, ага 40 миң аскер кошуп берип, Моголстанга жөнөткөн. Улуу Урматтуу эмирлер Берди Бек, Кожо Сейф ад-Дин, Шамс ад-Дин Аббасилерге шахзаада Мухаммед Султанды коштоп баруусун жана Ашпарага чеп куруп, жергиликтүү элди айыл-чарбасы менен алектенип, дыйканчылык кылууга үгүттөөсүн буюрган. Мындан кийин Улуу Урматтуу өз ээлигинин ордосу кооз Самаркан шаарына келип, бир аз тыныгуудан кийин Кош калаасына жөнөп кеткен. Бул шаарга баруучу жолдо суу агыш чыккан үңкүр кездешет. Курууну жана жакшы жаңы нерсени жаратууну сүйгөн Улуу Урматтуу бул жерге бакча курууга жана тоо башына сарай салууга буйрук берген. Буйрук аткарылып курулуш бүткөн соң, бул жай «Тахт Караж» деп аталган⁸³.

Чындыгында эле эмир Тимурдун доорунда Мавераннахр мамлекетинин ордо калаасы Самаркан шаарында дүйнөлүк масштабдагы улуу курулуштар бүткөрүлгөн. Алар: Самарканддагы Көк-Сарай, собордук мечит, Бүбү-ханум медресеси, Шахи-Зинда мавзолейи, Самарканддын айлана тегерегинде курдурулган далилдүү даректер менен баяндалган Баги-Чинар, Баги-Шамал, Баги-Дилкушо, Баги-Бехешт, Баги-Нов бакчалары курулган. Мындан сырткары Кухак жана Заравшан дарыяларына, андан кийин Сейхун менен Жейхун (Аму дарыя, Сыр дарыя) дарыяларына көпүрөлөр курдурулуп, Шаш менен Самарканддын айланасына дыйканчылык кылып, жер иштетүүдө чоң мааниге ээ болгон каналдар салдырылган. Мамлекеттеги ирригациялык маселелердин чечилиши көңүл чордонунда болуп, кербен-сарайларды куруу менен бирге эле ирригациялык курулуштар Бухара, Шахрисабз, Фергана жана Түркстан аймактарында бүткөрүлгөн⁸⁴. Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” чыгармасында дыйканчылык жана жер сугаруу иштерине арналган төмөнкүдөй маалымат учурайт: “Суу өмүрдүн булагы демекчи Улуу Урматтуу Арас (Арыс-дарыясы азыркы Казак Республикасынын түштүк тарабындагы Түркстан калаасынын жанындагы дарыянын аталышы) дарыясы аркылуу ошол аймактагы жерлерди сугаруучу канал курууга буйрук берген. Бул курулуш бүткөндөн кийин ушул аймакта тиричилик кылган дыйкандардын жашоосу жакшырып, бул жайда көптөгөн кооз бакчалар пайда болду”⁸⁵.

Борбордук Азиянын тарыхын ар тарабынан изилдөөгө алып, мыкты өздөштүргөн академик В.В Бартольддун Орто Азия элдеринин тарыхында чоң мааниге ээ болгон төмөнкүдөгүдөй пикирин эске алуу зарыл. Ал мындай дейт “Тимурдун Самаркандан башка жайлардын баардыгында талкалап-бүлүндүрүүчү катары көрсөтүлүшү апыртылып жиберген. Ал тарабынан

Самаркандан бир канча алыстыкта турган Кабул өрөөнүндө жана Муган талааларында жерди сугаруучу ири ирригациялык иштер жүргүзүлгөн”⁸⁶.

Акылман жана көрөгөч өкүмдар, мамлекеттин кубаттуулугунун алгачкы булагы болгон жана экономиканын өнүгүшүнө шарт түзүүчү тармактар деп эсептелген кол өнөрчүлүктүн, дыйканчылыктын, мал чарбасынын жана сооданын өнүгүшүнө чоң маани берген. Бул жаатта Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” чыгармасында келтирилген төмөндөгү бир катар даректүү мисалдар далил боло алат: “Эмир Тимур өз ээлигиндеги баардык жарандарды үч жылдык мөөнөт менен салык төлөөдөн бошотту”⁸⁷. Тимурдун салык жаатында берген жеңилдиктери жарыяланган мөөрү басылган жарлыгы Өзбек Республикасынын илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондунда сакталуу (диссертациялык иштеги тиркемени караңыз - А.К.).

Мамлекет ичинде Тимур тарабынан түзүлгөн башкаруу системасы чоң кызыгууну туудурат. Мамлекетте башкы акимчилигинин (администрациянын) канцеляриясынан (дафтари дивани бузург) сырткары ар бир дубандын диван деп аталган баардык мамлекеттик иштерди: салык жыйноо, тартипти көзөмөлдөө, коомдук жайларды каржылап көзөмөлдөө, ирригациялык түйүндөрдү жана калктын көзөмөлүн тескеген акимчилик дафтарлары (кеңселери) болгон. Аталган ар бир диван киреше жана чыгаша маселелерин каттоочу дептерлерди ишке киргизишип, ал дептерлер фарсы жана түрк тилдеринде жүргүзүлгөн⁸⁸. Эмир Тимурдун берген көрсөтмөсүнө ылайык мезгил-мезгили менен мамлекет ичинде сурак - “пурсиш”, текшерүү - “тафтиш” (ревизия) жүргүзүлүп турган. Эгерде кимдир-бирөө мамлекеттин мүлкүнөн уурдап же карапайым элдин оокатын себеби жок тартып ала турган болсо катуу жазаланган. Тимурдун мамлекеттик мүлккө кол салган жана жер-жерлердеги элди кыйнап окат-жайын тартып алып, мамлекеттик казынаны чачып-ысыраптаган жакын адамдарын дагы аөсүз жазалагандыгы тууралуу маалыматтар Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” чыгармасында эмир Тимурдун жогоруда аталгандай күнөөгө баткан уулу Миран-Шахты жана анын тегерегиндеги адамдарды жазалагандыгы тууралуу даректүү маалыматтар берилген⁸⁹.

“Зафар-намеде” кездешкен этнонимдер - деп аталган төртүнчү главада «Зафар-наме» чыгармасында аттары кездешкен, Мавераннахр менен Теңир-Тоо аймактарын мекендеген жана бул жерлерден сырткары жайларды байырлаган уруулар тууралуу маалыматтар берилди.

“Зафар-наме” Мавераннахрды жана Теңир-Тоону мекендеген элдер тууралуу - деп аталган бөлүмдө «Зафар-наме» чыгармасында эскерилген жана кыргыздардын эл болуп калыптануусуна түз же кыйыр түрдө өз таасирин тийгизген уруулардын таржымалын баяндоого арналды. Төмөндө, биз илимий талдоого ала турган, аталган аймактардын тарыхы боюнча негизги жана башкы тарыхый булагыбыз катары кызмат өтөп жаткан Тимур

⁸³ Ошондо эле...210-211-бб.

⁸⁴ Муминов И. Роль и место Амира Тимура в Истории Средней Азии...-С.16.

⁸⁵ Шараф ад-Дин Али Йезди. “Зафар-наме”. ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.-281-б.

⁸⁶ Бартольд В.В. Сочинение.Т.II, ч.1.-М., ИВЛ.,1963.-С.159-160.

⁸⁷ Муминов И. Роль и место Амира Тимура в Истории Средней Азии...-С.21.

⁸⁸ Ошондо эле...-С.22.

⁸⁹ Шараф ад-Дин Али Йезди. “Зафар-наме”. ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.-243-247-бб.

тарыхнаамачысы Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” чыгармасында ысымы кездешкен, жана андан алынган маалыматтардын негизинде башка тарыхый даректерге таянуу менен Мавераннахр, Моголстан мамлекеттеринин курамына кирген Теңир-Тоо аймагын байырлоо менен ал жерлерди мекендеп калган, кыргыздардын эл болуп түзүлүп калыптанышына кандайдыр бир деңгээлде таасири тийди делген урууларга токтолобуз.

Чыңгыз-хандын Борбордук Азия аймагына болгон чабуулунан кийин жана бул жерлерди согушчан моңгол урууларынын басып алышы менен Чагатай улусу жана Хайду мамлекеттеринде, Борбордук Азия жана түштүк Сибирь аймактарын мекендеген бир катар түрк жана моңгол уруулары Иртыш-Или дарыяларынын аралыгына көчүп келишип, ушул жерлерден орун-очок алышкан. Дал эле ушул аймактарда Чыңгыз-хандын үч уулунун, тактап айтканда Жучи-хандын, Чагатай-хандын жана Үгөдөй-хандардын ээликтери жайгашкандыгы маалым. Моңголдор чапкынына чейин ээн жаткан жерлердин Чыңгыз-хандын аскерлери тарабынан басылып алынышы жана ал жерлердин Улуу хан тарабынан уулдарынын ортосунда мураска бөлүштүрүлүшүнүн натыйжасында бул аймактардын аралыгында, же болбосо Иртыштан баштап, Чыгыш Туркстанга чейинки жерлерде көчмөн уруулардын санынын өсүшүнө шарт түзүлгөн⁹⁰. Чыгыш авторлорунун чыгармаларында жана башка тарыхый жазма булактарда Хайду мамлекети менен Чагатай улусунун этностук тарыхы боюнча маалыматтар салыштырмалуу түрдө азыраак учурайт. Бирок, Тимурдун сарайында кызмат өтөп, анын тарыхын жазган тарыхнаамачылардын маалыматтарына караганда, Моголстан мамлекети өкүм сүргөн доордогу калктын курамынын уруктук-уруулук түзүлүшүнүн дээрлик түрдө өзгөрүлбөгөндүгүн байкайбыз⁹¹.

XIII-XIV кк. Теңир-Тоолук кыргыздар өздөрүнө коңшулаш жана жамаатташ жашаган башка жергиликтүү түрк урууларын, анын ичинде түрктөшүп кеткен согдулуктарды, сириялык, аравиялык, ирандык бирин-серин келген уруулардын урпактарын, түрктөшө баштаган моңголдорду сиңирип алган. Тарыхы Борбордук Азия жана Орто Азия менен байланыштуу болгон дээрлик бардык түрк калктарынын компоненттери бүгүнкү кыргыз улутуна жуурулганы “Манас” дастанында, кыргыз санжыраларында камтылган уруу аттарынан айгиниленет (маселен, кыпчак, дөөлөс, жедигер, ногой, катаган, сарт, отуз уул, жабагы, черик, мундуз, өзбек, каңды, азык, бичине, түрдөш, бугу, чала казак, түркмөн, кытай, моңолдор ж.б.). Ал эми ар кыл тарыхый доорлорго таандык болгон тарыхый мекени катары чыгышында Эне-Сай, Селенга, Орхон, жалпы Алтай чордонунда, Теңир-Тоо тоо кыркалары системасы (Ала-Тоо-анын Кыргызстан аймагындагы бөлүгү, Улуу-Тоо-Кашкардагы кыргыздар аймагы), батышында Памир, Бадахшан, Ходжент, Фергананын айрым өрөөндөрү), Жызак тоолору көрсөтүлөт. Дал ушул кеңири аймакта кыргыздар башка түрк калктары менен чогуу кайнап, өсүп-өнүгүп келген. Байыркы хуннулардан башка бир тууган элдердей эле кыргыздар да мурастаган башкаруу системасы кыргыз уруу бирикмелерин түзүүдө кеңири пайдаланылган. Маселен, кыргыздардын оң канат, сол канат

⁹⁰ Мирза Мухаммад Хайдар. Тарых-и Рашиди... Инв.№ 1430. 5а.Б.

⁹¹ Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан...-С.42.

болуп жиктелиши хуннулардын дуалдык-жуптук башкаруусун эске салат. Сайф ад-Дин Ахсыкендинин “Мажму ат-таварих” эмгегинде (XVI к.) кыргыздар кара кытайларга каршы согуш учурунда (XII к.) эки канатка бөлүнгөн имиш. Башка санжыралар бул бөлүнүштү андан да байыркы доорлор менен байланыштырышат. Жуптук башкарууну жүзөгө ашырган борбордук бийлик дагы болгон. Ушул үч бөлүк кийинки уруу бирикмелеринде формалдуу түрдө сакталып калган. Салттык санжырада оң канат кыргыздарга (уламыштык Ак уулдан таркагандарга) тагай, адыгине, мундуз уруу бирикмелери, сол канат кыргыздарга (уламыштык Куу уулдан таркагандарга) саруу, кушчу, мундуз, басыз, кытай, жетиген, төбөй, чоң багыш, ж.б. уруулар, ал эми ичкиликтерге болсо кышчак, найман, тейит, кесек, бостон, нойгут, төөлөс, ават сыяктуу уруулар кирген. Уруулардын жана ар кыл элдердин өз ара этностук карым-катнашынын бир күзгүсү – санжыра. Арийне, анын маалыматтары сын көз караш менен кароону талап кылат, анткени бир учурда бир нече уруу бирикмесине чачыраган уруу компоненттеринин көптүгү, орто кылымдарда кыргыздардын Орто жана Борбордук Азиядагы ар кыл мамлекеттердин курамында калышы, саясий ориентациясы боюнча өз ара жиктелиши ж.б жагдайлар эске алынууга тийиш⁹².

Арканут, арканудэ - (Моголстан мамлекетин байырлаган уруунун жана аталган мамлекеттеги дубандын аталышы), **аралат (арулат)** - Моголстан мамлекетинде байыр алып, коңшулаш жайгашкан түрк уруулары менен тыгыз байланышта болуусунун аркасында түрктөшүү процессине туш болгон моңгол уруулары, **барлас (барулас)** - Бул уруу дагы Моголстан мамлекетинин аймагын мекендеп калышып, акырындык менен түрктөшүп кеткен моңгол урууларынын катарына кирет, **баарын (баарин, байрин, бахрин)** - түрктөшүп кеткен моңгол уруулары, **бекчик (бикчик)** - түрк уруусу, **булгаачы** - (Булгачы - далкар, булгаачы-дилкар, булгаачы-елкар, булгаачы-сабужи, булгаачи-салучи). Бул уруу Баргунжин-Токум деген жерде Эне-Сайлык кыргыздардын чыгыш тарабында жашаган моңгол уруусу “булгаачындар” менен жакындаштырылат, **дуулат (духлат, доглат, дуглат)** - Моголстан мамлекетин байырлап мекендеп калган моңгол тилинде сүйлөгөн ири уруулардын катарына кирет, **каучин** - түрктөшкөн моңгол уруулары, **кушчу** - түрк урууларынын катарына кирет, **жалайыр** - солто уруусунун курамындагы урук. Жалайырлар орто кылымдарда (X-XI кк.) азыркы Монголиядагы Онон дарыясына жамаатташ орун алган ири уруулардын бири болгондугу маалым, **кыпчактар** - байыркы түрк урууларынан. Ичкилик уруулук тобуна кирген кыпчактар өздөрүн сарт кыпчактардан (өзбек-кыпчак) айырмалап, тогуз уруу кыргыз-кыпчактарбыз деп аташат⁹³, **сулдуз** - (мундуз уруусунун курамында). Сулдуз XIII-XIV кк. Азербайжан, Иран, Хорасан жана Мавераннахрды мекендеген түрктөшкөн моңгол урууларынан болгон.

Жогоруда биз Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” чыгармасында ысымы эскерилген гана этнонимдерге токтолдук. Болбосо окумуштуу-чыгышпоз К.А. Пищулина адилет белгилегендей, чыгыш жазма

⁹² Чоротегин Т.К, Молдокасымов.К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы. ...58-59-66.

⁹³ Каратаев О.К. Кыргыз этнонимиясы.-Бишкек, 2003.-С. 174-175.

булактарында Моголстан мамлекетинин саясий турмушуна активдүү катышкан уруулар жөнүндө гана маалымат берилип, XIV-XV кылымдардагы тарыхнаамачылар мамлекет ичиндеги башка уруулардан кеңири маалымат бербей көз жаздымдарында калтырышкан.

“Зафар-наменин” Мавераннахр менен Теңир-Тоодон тышкары аймактарды байырлаган элдер тууралуу маалыматтары ушул бөлүмдө иликтөөгө алынды. Мурунку Чагатай улусунун батыш бөлүгүндө жаралган Мавераннахр мамлекетин мекендеген уруулар акырындап отурукташкан чарбага өтө баштаган. Бул аймакка Моголстан мамлекетиндегидей эле түрк жана моңгол тилинде сүйлөгөн уруулардын агылып келип жайланышы менен өткөн доорлордон бери бул жерлерди мекендеп келген согды, хоразми, тохар (иран тобундагы индоевропалык уруулар) урууларынын ортосунда этномаданий алака түзүлүүсү менен ассимиляция процесси жүргөн. Албетте бул уруулар өз катышуусу менен кандайдыр бир деңгээлде аймактын этникалык абалына таасирин тийгизиш, жергиликтүү уруулар менен аралашкан. Окумуштуу түрколог Тоган Зеки Велидинин пикирине караганда бул уруулар чыгыш тараптан агылып, сан жагынан көпчүлүктү түзгөн көчмөн уруулардын келиши менен, жергиликтүү уруулар өздөрүнүн атын жоготуп, жаңыдан келген уруулардын атын алуу менен аларга сиңип кеткен⁹⁴. Бул уруулар кийинки доордо эмир Тимурдун ээлигине кирген аймакты байырлап, Мавераннахрдын айлана-тегерегинде тиричилигин улантышкан. Төмөндө Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” чыгармасында кездешкен этникалык аталыштарга кыскача токтолобуз.

Ак коюн – Испан корлунун Тимур сарайындагы элчиси жана саякатчы Рюи Гонзалес де Клавихонун “Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканде в 1403-1406 гг.” аттуу күндөлүк түрүндө жазылган чыгармасында Транссаксониядан журт которуп келген Ак коюнлу уруусу тууралуу эскерген. Анда мамлюк султанын көздөй жүрүшкө чыккан Тимур жолдон Ак коюнлу уруусуна кезигип, аларды туткундады. Тимур бул урууну күчкө салып өзү менен бирге Шамга (Сирияга) алып кетти. Шамга болгон жортуул жеңиш менен аяктап, Дамаска калаасы багынгандан кийин, Тимур шаардагы мыкты кол өнөрчүлөр менен башка колунан көөрү төгүлгөн усталарды Самаркандга дал эле ушул уруунун коштоосу менен жөнөткөн⁹⁵. Ак коюн уруулары Тимур тарабынан “ак татарлар” деп дагы аталган (уруунун туусундагы тотемдик сүрөттөрдүн түшүрүлүшүнө караганда түркмөн урууларына жакындайт)⁹⁶.

Кара коюн - (кара татар). Учурунда 70 миң үй-бүлөдөн турган кара татарлар кидандар менен коңшулаш жашашкан. Алар моңголдор менен кас мамиледе болушкан. Ушуга байланыштуу Чыңгыз-хан бул уруунун эркектерин толугу менен кырып салууну буйурган. Бирок, моңголдордун

⁹⁴ Togan A.Z. Velidi. Umumi Turk Tarihine Giris-1. Cilt. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar. -3. Baski. - Istanbul, 1981. -XVI. (p82). -539.S; Зеки Велиди - XX кылымдагы ири окумуштуу түрколог, улуту башкыр, Совет бийлиги орногондон кийин басмачылыктын лидери жана башкы идеологдорунан болгон-ошого байланыштуу Түркия, Австрия, Германия жана Америка өлкөлөрүндө эмиграцияда жашаган.

⁹⁵ Шараф ад-Дин Али Йезди. “Зафар-наме”. ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.-82-6.; Clavijo. R. Gonzales. Embassy to Tamerlane, trans. Guy Le Strange, (London: 1928), p. 134.

⁹⁶ Ошондо эле...

көпчүлүгү кара-татарлардын аялдарына баш кошушуп, алардан балалуу болушкан. Мөңкө-хандын (1251-1259) бийлиги учурунда Хулагу-хан Фарска жөнөтүлгөн. Анын аскерлеринин көпчүлүк бөлүгүн моңгол жана кара-татарлардын аралашкан никесинен чыккан аргындашкан уруу түзгөн. Ирандын Тебриз аймагына токтолгон Хулагу-хан моңголдор менен кара-татарлардын аргындашусунун натыйжасында чыккан уруулардын каны аралашкандыгына карабастан моңголдорду жек көрөөрүн байкап, бул уруу тарабынан ар дайым коркунуч туулуп тургандыгына байланыштуу, бул бейбаш элден кутулуу максатында Анатолия менен Армяндардын чек арасын көздөй көчүрүп жиберген. Бул жерде аталган уруулар 1335-жылга Абу-Саид-хан (Хулагувийлер дөөлөтүнүн акыркы ильханы) көз жумганга чейин болушкан. Бул хандын дүйнөдөн өтүшү менен аймакта баш аламандык башталып, кара татарлардын өздөрүнчө бөлүнүүсүнө ыңгайлуу шарт түзүлгөн. Мындан соң бул уруулар коңшу аймакта жашаган элдерге кол салып, басып алышып, аларды талап-тоноо менен алектене башташкан. Түрк султаны Баязиддин Сивас шаарын багындырышы менен бул уруулар Оттоман аскерлеринин катарына зордоп киргизилип, үй-бүлөсү менен жайланышуусу үчүн султан тарабынан атайын жай бөлүнүп берилип, ал жерден 52 урууга (урук- болсо керек-А.К.) бөлүнүп кетишкен.

Тажик - улут. Азыркы тажик республикасынын негизги калкы. Индоевропа тилдеринин батыш иран тобундагы тажик тилинде сүйлөшөт. Мусулман динин тутушат. Тажиктердин эл болуп калыптануу процесси б.з.ч. II миң жылдыктан башталып, б.з. IX-X кылымдарында аяктаган. Тажиктердин узакка созулган этногенез жараянына Орто Азияны байырлаган бир катар байыркы уруулар: Амударыянын жогорку бассейнин мекендеген бактриялыктар, Заравшан менен Кашкадарыяны байырлаган согдылар, Хорасанда жашаган парфиялыктар, Мерв өрөөнүндөгү маргиандар, Амударыянын төмөнкү бөлүгүндө жайгашкан хорезмилер жана Памир-Теңир-Тоолору менен Арал-Каспий талааларын мекендеген сак-массагеттер катышкан. «Зафар-наме» асарында “тажиктер тууралуу мындай түрдөгү баян менен эскерген: “Эмир Хуссейн Бухарага келгенден кийин Али жана Махмуд Шах шаардын жашоочулары менен бирдикте коргонуу чарасын көрө башташты. Душман аскерлери шаарды курчоого алды. Шаар тургундары согушууга даабай, Клабада дарбазасы аркылуу сыртка чыгышты. Бул жолу да эмир Хуссейн аларды алдады. Куулукту түшүнбөгөн тажиктер душманыбыз качты деп, алардын артынан кубалоого өтүштү. Бирок чептен алыстай бергенде жоо колу капысынан кайрылып келип, тажиктердин көпчүлүгүн кырган. Калгандары шаарга качып келип, чепке кире качышты⁹⁷.

Мындан сырткары чыгармада тажик этноними “Тимурдун Котурдан кайткан бөлүгүндө учурайт”: “Улуу Урматтуу шахзада Рүстөм менен Бор-хан Огландан кабар болбогон соң, аларга Мухаммед-Азатты жөнөтүп, ага 300 тажик жоокерин кошуп берди”⁹⁸

⁹⁷ Шараф ад-Дин Али Йезди. “Зафар-наме”. ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.-27-28-6.

⁹⁸ Ошондо эле. 215-6.

Түркмөн - канды уруусунун курамындагы урук. Этникалык аталыш тарыхый булактарда УШ кылымдын баш чендеринде эскериле баштаган. Айрым изилдөөчүлөр “түркмөн” этнонимин “түрк” же “түрккө” окшош маанисинде чечмелеп жүрүшөт. Түркмөн-огуздар азыркы мекендеген аймактарда IX-XI кылымдарда көчүп жүрүшкөн жана өтө кеңири ареалга тарап кетишкендиктери белгилүү. Түрк тилдеринин генеологиялык классификациясында түркмөндөр батыш хунну грушасынын огуз тилдеринин тобунда сүйлөшөт. Кыргыз-түркмөн этникалык алакалары IX-XI кылымдарда активдүү түрдө жүргөн. Канды уруусундагы “түркмөн” этноними байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз-огуз этногенетикалык жана этномаданий алакаларын чагылдырат десек толук болот⁹⁹. Шараф ад-Дин Али Йездинин “Зафар-наме” чыгармасында “түркмөн” этноними бир кыйла жерде учурайт. Төмөндө биз чыгармада кездешкен баардык эле түркмөн аталыштарына токтоло бербестен Тимурдун Ирака болгон жортуулу баяндалган бөлүмдө баяндалган “түркмөн” этнонимине токтолобуз. “Улуу Урматтуу уулу Миран-Шахты Азербайжан, Рей (азыркы Тегеран-А.К.), Дербенд, Ширванд, Гилянд жерлеринин башкаруучулугуна дайындады. Миран-Шах дүйнөдөгү боорукер жана мээримдүү падыша, атасы Тмурга ыраазычылыгын билдирди. Мындан соң Улуу Урматтуу Миран-Шахты алдыга жөнөтүп, өзү шашпастан аң-уулап, анын артынан жүрдү. Ушул учурда ага Миран-Шахтан Сарук Мухаммад Түркмөн уруусу менен бирдикте тоонун чокусунга чыгып алып, каршылык көрсөтүп жатат деген шашылыш кабары келди. Улуу урматтуу бул кабарды угаары менен Акаба аркылуу Жахан Абар деген жерге келип, баардык жолду тосууга буйрук берди. Түркмөндөр болсо бекемделип салынган Хабаши чебине бекиништи. Уруш башталып, жоо тараптан көп киши кырылды. Бул согушта Көкүлташ Кожо менен Комаринин уулу Шайык-Кожо курман болду. Көпкө каршылык көрсөтө албастыгын жакшы түшүнгөн түркмөндөр түнкүсүн чептен чыгып, качып жөнөштү. Алардын артынан кууган Тимур аскерлери көпчүлүгүн кууп жетип, кырды¹⁰⁰.

Өзбек - түрк элдеринин бири, улут. Бул улут түркий тилдер тобунун, карлук бутагына кирген өзбек тилинде сүйлөшөт. Өзбектердин карлук, кыпчак, огуз диалектилеринен тышкары, көптөгөн өткөөл говорлору бар. Өзбектер Караханийлер (X к.-XIII к. башы) доорунан Аксак Темирдин жана анын урпактарынын дооруна (XIV кылымдын экинчи жарымы-XV кылымдын акыры) чейин өзүнчө эл катары калыптанып бүткөн. Алтын Ордонун чыгыш тарабындагы көчмөн уруулар ХУ-ХУІ кылымда Өзбек хандын ысымынан улам “өзбек” деген ат менен белгилүү болушкан. Шейбани хандын колун түзгөн көчмөн өзбектер Аксак Тимурдун урпактарынан бийликти тартып алган. Өзбектер менен кыргыздар экономикалык, саясий жана маданий жактан эзелтеден бери эле карым катнашта болушкан. ХУІ-XIX кылымдарда бир катар кыргыз уруулары өзбектерге аралашып кеткен, ал эми “катаган” сыяктуу өзбек уруулары кыргыздашып кетишкен¹⁰¹. “Зафар-наме” асарында

⁹⁹ Ошондо эле.185-б.

¹⁰⁰ Шараф ад-Дин Али Йезди. “Зафар-наме”. ИИРнын Улуттук Межлисинин китепканасынын кол жазмасы №44607.-175-176-бб.

¹⁰¹Урстанбеков Б.У. Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк.-140-б.;

маалымдалган эмир Тимурдун Токтомуш-хан менен экинчи жолку согушунда “өзбек” этноними тууралуу төмөнкүдөй даректер учурайт: “Токтомуш-хан баардыгын таштап токойго кире качып, аман калды. Улуу Урматтуу Урус-хандын уулу Жан Оглан Туртуруну Жучи улусунун хандыгына дайындап, ага өзбек баатырларынан турган аскер бөлүгүн берди”¹⁰². Мындан сырткары Шараф ад-Дин Али Йезди чыгармасында “өзбек” уруулары тууралуу Тимурдун Жучи улусунун оң тарабына жана орус жергесине болгон жортуулунда төмөнкүдөй маалыматты берет: “Улуу Урматтуу мамлекеттик иштерге ар дайым чечкиндүү мамиле жасаган. Ошондуктан Токтомуш-ханды жеңгенден кийин, ал аймакты толугу менен багындырууну чечитип, Ози дарыясын көздөй аттанды. Бул дарыяга жете берип, ал жерди байырлап, Монкер Мен Бекте жашаган айрым өзбек урууларын талкалады”¹⁰³. Ошондой эле Шараф ад-Дин Йезди “Зафар-наме” чыгармасында 1397-жылы Тимурга Алтын Ордодон келген элчиликтин өкүлдөрүн “өзбек” элчилери деп атайт. “Өзбек” этноними Ирандык жана Орто Азиялык тарыхчылар тарабынан ХІУ жана ХУ кылымдарда эле Алтын Ордо аймагын мекендеген түрк тилдүү уруулардын чогултма аты катары аталса керек. Ушуга байланыштуу Жучи улусу (Алтын Ордо) өзбек улусу деп аталган¹⁰⁴.

Изилдөөнүн өтө орчундуу жыйынтыктары катары төмөндөгү корутундуларды кароого болот:

- «Зафар-наме» чыгармасы - Кыргызстандын жана ага чектеш аймактардын XIV-XV кылымдардагы тарыхын изилдөө боюнча маанилүү булак болуп эсептелет.
- «Зафар-наменин» “Мукаддимасы” моңгол жана түрк уруулары менен бирге Чыңгыз-хан жана анын урпактарынын кыргыздар менен болгон өз ара мамилеси тууралуу кеңири маалымат бере турган баалуу тарыхый булак болуп саналат.
- «Зафар-наме» эмгегинин кол жазмасынын түп нускасын башка тимурий тарыхчыларынын чыгармалары менен салыштырып иликтөө айрым жаңылыш жыйынтыкталып келген бүтүмдөрдү тактайт жана аларга толуктоолорду киргизет.
- «Зафар-наме» чыгармасынын түп нускасын терең жана кеңири изилдөө мурда которулган көчүрмөлөрүндө илимге киргизилбей көз жаздымда калган маалыматтарды илимге киргизүүдө чоң мааниге ээ.
- «Зафар-наме» чыгармасында XIV-XV кк. Кыргызстан жана ага чектеш аймактардын тарыхына байланыштуу болгон географиялык жана этнографиялык маалыматтар арбын камтылган.

Негизинен илимий ишибиздин негизги булагы болгон “Зафар-наме” чыгармасы - XIV-XV кылымдардагы Теңир-Тоо жана ага жамаатташ жашаган элдердин өткөн доорлордогу тарыхын изилдөөдө маанилүү тарыхый булак катары кызмат өтөй тургандыгы, чыгармада баяндалган даректүү маалыматтар менен бекемделди.

¹⁰² Ошондо эле...198-б.

¹⁰³ Ошондо эле...199-б.

¹⁰⁴ Иванов П.П. Очерки истории Средней Азии...-С.21.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөндөгү жарыяланган макалаларда чагылдырылган:

1. Первая книга об Осмонаалы Сыдык уулу // Мугалимдер газетасы.- Бишкек, 1992.13-октябрь. (в соавторстве с Т.К.Чороевым).
2. Значение персоязычных источников по истории Кыргызстана XIV-XV вв. Труды научной конференции профессорско-преподавательского состава исторического факультета КГУ.-Бишкек, 1993.-С.30-32.
3. Рашид ад-Дин жана кыргыз тарыхы. Труды научной конференции, профессорско-преподавательского состава посвященная 60-летию образования Кыргызского государственного университета.-Бишкек, 1993.-С.122-123.
4. «Матла ас-саьдайн ва маджма ал-бахрайн» как источник по истории Кыргызстана // Труды научной конференции, посвященной 60-летию образования Кыргызского государственного университета.-Бишкек, 1994.-С.53-54.
5. Нооруз орто кылымдардагы чыгыш булактарында. Кут билим. № 12.21.03.1995-ж.
6. Тоолуу Алтайдагы кыргыздар // Кыргыздар.-Бишкек, 1995-Т. III.-Б.138-144. (кыргызчалаган А.Кылычев).
7. Кыргыз ханы Мөңкө-Темирдин өмүрү // Кыргыздар.-Бишкек, 1995-Т. III.-Б.82-90. (кыргызчалаган А.Кылычев).
8. A.Bazi Tarihi Kaynaklara Gore Nevruz Bairami // Ananurk kultur merkezi. Turk kulturunde nevrüz uluslararası bilgi soleni (sempozyumu).-Ankara.1995 20-22 mart.
9. XIV-XV кылымдардагы Теңир-Тоонун этносаясий тарыхы // Тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган авторефераты.-Бишкек, 1995.-22 б.
10. В составе владений чингизидов и тимуридов. (Ош 3000).-Бишкек, «Илим» 2000.-С.60-66.
11. Ош орто кылымда // Эркин-Тоо. № 45. 2-июнь 2000-ж.
12. XV-кылымдын тарыхый мурасы Шараф ад-Дин Али Йездинин «Зафар-наме» асары // Библиопульс.-Бишкек, № 2/2001.-С.26-28.
13. Чагатай улусу, Мавереннахр жана Моголстан тарыхы «Зафар-наме» асарында // Политика и общество.-Бишкек, 2003.-С.190-199.
14. Эмир Тимурдун батыш өлкөлөрү менен болгон алакасы «Зафар-наме чыгармасында» // Политика и общество.-Бишкек, 2003.-С.77-87.
15. XIV-XV кылымдардагы Теңир-Тоо жана ага чектеш аймактардын тарыхы.- Бишкек, 2004.-216 б.
16. XIV-XV кылымдардагы Теңир-Тоонун этносаясий тарыхы (айрым фарсы булактары боюнча).-Бишкек.: «Эркин-Тоо», 2004.-130 б.
17. Хабиб ас-Сияр как источник по истории Средней Азии и сопредельных регионов // Актуальные проблемы международных отношений.-Б., 2004.-С.87-92.
18. Взаимоотношения эмир Тимура с Ираном // Актуальные проблемы международных отношений.-Б., 2004.-С.80-87.

19. «Зафар-наме» чыгармасында эскерилген Мавераннахр жана Моголстан аймактарынан сырткары жайларда учураган айрым этнонимдер // «Известия ВУЗов» журналына тиркеме.-Бишкек, 2004. №2.-11-21-66.
20. Фасих Хавафинин «Мужмал-и Фасих» чыгармасы Тенир-Тоо тарыхы боюнча булак катары // «Известия ВУЗов» журналына тиркеме.-Бишкек., 2004. №2.-3-10-66.
21. Чагатай улус тарыхынан // Социальные и гуманитарные науки. №1-2.- Бишкек, 2004.-163-166-66.
22. Хафиз-и Абрунун тарыхый-географиялык асары орто кылымдардагы Кыргызстан тарыхы боюнча булак катары // Социальные и гуманитарные науки.-Бишкек, 2004.-167-171-66.
23. Шараф ад-Дин Али Йездинин «Зафар-наме» чыгармасында эмир Тимур Көрөгөндүн Чыгыш өлкөлөрү менен болгон дипломатиялык мамилеси // КТМУ. Коомдук илимдер журналы. №10.-Бишкек, 2004.-43-49-б.
24. Орто кылымдардагы Теңир-Тоо тарыхнаамасы // КТМУ. Коомдук илимдер журналы. № 12.-Бишкек, 2004.-35-40-66.
25. Шараф ад-Дин Йездинин «Зафар-наме» чыгармасында эскерилген айрым географиялык аталыштар // Вестник КГПУ им. Арабаева. Серия 1. Выпуск 4.-Бишкек, 2004.-31-38-66.
26. «Мукаддимаи Зафар-наме» и средневековая история кыргызов // Значение сочинения «Зафар-наме» в изучении истории Кыргызстана XIV-XV вв. Приложение к журналу «Известия ВУЗов» № 5.-Бишкек, 2004.-С.3-9.
27. «Зафар-наме» как источник по истории Теңир-Тоо XIV-XV вв. // Значение сочинения «Зафар-наме» в изучении истории Кыргызстана XIV-XV вв. Приложение к журналу «Известия ВУЗов» № 5.-Бишкек, 2004.-С.10-19.
28. «Зафар-наме» асарынын «Мукаддимасынын» маалыматтары жана фарсы тилдүү булактардагы кыргыз этносу тууралуу даректер // Политика и общество.-Бишкек, 2004.-56-76-66.
29. Аксак Темир жана анын Теңир-Тоо аймагы менен болгон алакасы // Политика и общество.-Бишкек, 2004.-34-55-66.
30. Мирза Мухаммед Хайдар и его монументальный исторический труд // Актуальные проблемы истории Саяно-Алтая и сопредельных территорий.-Абакан, 2005.-С.51-53.
31. Центральная Азия в эпоху Эмир Тимура // Актуальные проблемы истории Саяно-Алтая и сопредельных территорий.-Абакан, 2005.-С.230-234.
32. История средневекового Теңир-Тоо в сочинении «Тарих-и Рашиди» // Социально-экономическое развитие Саяно-Алтая.-Красноярск, 2004.-С.38-41.
33. «Зафар-наме» как источник изучения истории средневекового Кыргызстана // Библиография.-Москва, 2005 №.2.-С.100-103.

РЕЗЮМЕ

Кылычев Акылбек Мукаевич

Шараф ад-Дин Али Йездинин "Зафар наме" чыгармасынын XIY-XU кылымдардагы Тенир-Тоо жана ага чектеш аймактардын тарыхы боюнча маалыматтары

©зектуу сездер: Тенир-Тоо, Мавераннахр, Моголстан, Зафар-наме, аймак, чыгарма, Шараф ад-Дин Али Йезди, XIY-XU кылым.

XIY-XU кылымдардагы Тенир-Тоонун жана ага чектеш жайгашкан аймактардын тарыхын фарсы жана башка чыгыш тилидеринде жазылган тарыхый булактардын маалыматтарынын негизинде изилдөө бугунку кундун эн эле актуалдуу маселелеринин бири экендигинде талаш жок. Ушуга байланыштуу диссертациялык ишибизде аталган маселени тимурий тарыхчысы Шараф ад-Дин Али Йездинин «Зафар-наме» аттуу чыгармасынан алынган маалыматтарга таянуу менен ачынберуу аракетин керууду.

Илимий ишибиздин жанычылдыгынын маанилуу белгиси болуп, совет доорунан кийинки Кыргызстандын тарых илиминде биринчи жолу Шараф ад-Дин Али Йездинин Иран Ислам Республикасынын Тегеран шаарындагы Улуттук Межилисинин китепканасында сакталууда турган «Зафар-наме» асарынын туп нускасынын кечурмеси толугу менен которулуп, Кыргызстандын эгемендик доордогу тарыхында алгач ирет диссертациялык деңгээлде илимий изилдөө жургузулуп, аталган чыгарманын темабызга тиешелуу маалыматтары иргелип талдоого алынды.

Диссертациялык иште XIV-XV кылымдардагы Тенир-Тоонун жана ага чектеш аймактардын кеп сырдуу тарыхы «Зафар-наме» чыгармасынын маалыматтары менен толукталып, аталган аймактардын саясий жана этникалык тарыхын ачуу аракетин керууду.

Илимий иште «Зафар-наме» асарында ысымдары учураган XIV-XV кылымдарда Теңир-Тоо аймагын бийлеген абройлуу екумдарлар тууралуу маалыматтар берилип, аталган чыгармада аттары аталган айрым топонимдердин таржымалын аныктоо чаралары жасалды.

Шараф ад-Дин Али Йездинин «Зафар-наме» асары Тимур жана анын урпактарынын тарыхын баяндоого арналгандыктан биз карап жаткан маселе дагы эмир Тимурдун саясий жана чарбачылык ишмердуулугу менен тыгыз байланышта болгон. Анын Тенир-Тоо жана ага жакын жайгашкан аймактарга болгон жортуулдары жана мамлекеттик ишмер катары жургузген ички жана гышкы саясатынын айрым маселелери диссертациялык иштин негизги езегун тузду.

Корутундуда каралып жаткан маселе боюнча негиздуу тыянактар чыгарылып, изилдөөгө алынган маселе учун маанилуу болгон илимий жыйынтыктар чыгарылды.

Диссертациялык иш кириш свздвн, терт баптан, корутундудан, пайдаланылган тарыхый булактар менен колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

РЕЗЮМЕ

Кылычев Акылбек Мукаевич

История Тенгир-Тоо и сопредельных территорий в свете произведения Шараф ад-Дина Али Йезди «Зафар-наме»

XIY-XU вв.

Ключевые слова: История, Тенгир-Тоо, Мавераннахр, Моголстан, территория, произведение, Шараф ад-Дин Али Йезди «Зафар-наме», XIY-XU вв.

Исследования истории Тенгир-Тоо и сопредельных ему аймаков периода XIY-XU вв. невозможно не только без подробного и беспристрастного анализа уже доступных материалов, но и без их сопоставления с обнаруженными трудами восточных тюрко-персоязычных учёных-востоковедов. Для наиболее полного раскрытия темы и достижения наиболее полной исторической достоверности значимых событий рассматриваемого периода, мы обратились к цельному историческому произведению «Зафар-наме» Шараф ад-Дина Али Йезди, не потерявшему своей актуальности, историографической бесценности по сей день.

Основной новизной диссертационной работы является - впервые в исторической науке постсоветского Кыргызстана осуществлен полный текстовый перевод произведения Шараф ад-Дина Али Йезди «Зафар-наме», хранящегося по сей день в Тегеранской библиотеке Национального Меджлиса Исламской Республики Иран. Историческую новизну вдохнуло и то обстоятельство, что богатая событиями история Тенгир-Тоо и сопредельных территорий восполнилось ранее неизвестными фактами общественно-политического, этнического и других характеров, таившихся в целостном произведении «Зафар-наме».

В диссертации также раскрывается роль, значение и основной вклад известных личностей, живших в XIY-XU вв. в аймаках, улусах Тенгир-Тоо и при дворе Тимура, расшифровывается происхождение топонимов, встречающихся в произведении «Зафар-наме».

«Зафар-наме» полностью посвящено жизни и деятельности незаурядного государственного деятеля и полководца, не остались вне поля зрения диссертанта и такие важные моменты, связанные с внутренней и внешней политикой Тимура и основных целей его стремительных походов, его гибкости в решении тех или иных внутренних и внешних задач.

По всем рассматриваемым в резюме вопросам были сформулированы научно-обоснованные выводы.

Диссертационная работа состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

S u m m a r y

Akylbek M.Kylychev

The History of Tenghir Too and Border Territories in the Light of Sharaf ad-Din Ali Yesdi's Work "Zafar-name" (XIV-XV centuries)

Key words: Tenghir Too, Maverannahr, Mogolstan, "Zafar-name", state power, writing works, Sharaf ad-Din Ali Yesdi, XIV-XV centuries.

The researches of the history of Tenghir Too and the border aymaks of the period from XIV to XV centuries is impossible without not only detailed and unbiased analyses of available materials, but either without their comparison with discovered works by oriental Turkic-Persian speaking scientists-orientalists. To reveal the subject more completely and achieve more complete verity of historically significant events of the period under consideration, we appealed to the integral historic work "Zafar-name" by Sharaf ad-Din Ali Yezdi, which has not lost its actuality and historiographic value until today.

The main newness of this dissertation are full translation of the work "Zafar-name" by courtier Timurid historiographer Sharaf ad-Din Ali Yezdi, still being stored in the Teheran library of National Medzhlis of Islamic Republic of Iran, and the detailed analysis of chosen fragments, needed for our research.

The historic newness was also added with the fact that the eventful history of Tenghir Too and border territories was supplemented with earlier unknown facts of public-political, ethnic and other character, discovered in "Zafar-name".

The dissertation develops the role, significance and main contribution of prominent individuals, who lived in XIV-XV centuries in aymaks, uluses of Tenghir Too and under Timur's court and the origin of toponyms, used in "Zafar-name" is decoded.

If take into consideration the fact, that the work "Zafar-name" is devoted to the life and activities of extraordinary state personality and soldier, the respondent gave his attention as well to very important episodes, related to internal and external policy, main objectives of his sweeping campaigns, flexibility in solution of internal tasks.

Scientific motivated conclusions were formulated on all issues under consideration.

The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion, list of literature and annex.